

Terra Academica

Київська Академія 16 (2019): 80–127.

<http://ka.ukma.edu.ua>

Наталія Бондар

Рукопис Йоана Дамаскіна зі збірки Києво-Софійського монастиря в контексті українських навчальних та перекладацьких осередків 1570-х — 1580-х рр.

У статті проаналізовано кириличний рукопис богословської праці Йоана Дамаскіна з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Пам'ятка походить зі збірки Києво-Софійського монастиря, давно введена у науковий обіг і відома дослідникам. Підготовку редакції твору, що постала внаслідок доповнення тексту за латинським та грецьким виданням, пов'язують з волинським гуртком російського емігранта князя А. М. Курбського в Миляновичах чи в Ковелі, і вона отримала статус одного з нечисленних автографів цього книжного осередка. Рукопис написано кількома канцелярськими курсивними почерками, характерними для тогочасної руськомовної ділової документації з українських теренів. Пам'ятка містить сліди редакційної, перекладацької і коментаторської роботи в незавершеній стадії. Комплекс її кодикологічних, текстологічних і філігранологічних ознак насуває питання про ще один книжний осередок 1570-х — 1580-х рр., вірогідно, на волинських теренах, відмінний від гуртка Курбського, учасники якого займалися перекладом і редагуванням найпопулярніших богословських праць. Було здійснено спробу зблизити рукопис за характером написання з канцелярською документацією, зокрема, з Володимирськими гродськими книгами, а також виявити інші рукописні пам'ятки, близькі до нього за тематикою, часом та формою написання. У ширшому контексті дослідження особливостей рукопису Йоана Дамаскіна та інших пам'яток спонукає до постановки питання про те, чи не постали ці тексти в процесі функціонування тогочасних освітніх осередків у канцелярському середовищі.

Ключові слова: рукописні пам'ятки XVI ст., Йоан Дамаскін, палеографічні та філігранологічні особливості, українські скрипторії, скрипторій А. М. Курбського, перекладацькі та навчальні осередки.

Серед святоотецьких текстів, популярних і розповсюджуваних у православному середовищі, поміж іншого й на українських теренах, були й праці одного з систематизаторів християнського віровчення, богослова, філософа, Отця церкви Йоана Дамаскіна. В своєму головному творі «Джерело знання» Дамаскін виклав основи християнства в тому вигляді, яким дотепер послуговується Православна церква. Ця фундаментальна праця містить три частини: філософську («Діалектики»), полемічну («Про ересі») та догматичну («Богословіє» або «Виклад православної віри»). Йоана Дамаскіна також традиційно вважають укладачем Октоїха, або Осмогласника, а серед приписуваних йому творів часто називають «Граматіку», інакше «Трактат о осми частех слова», і популярну серед православних «Повість про Варлаама і Йоасафа».

Списки «Богословія» та «Діалектики» Йоана Дамаскіна здавна побутували в церковнослов'янських перекладах на українських теренах, а в 60–70-х рр. XVI ст. постала їхня нова редакція, підготовку якої пов'язують насамперед з науково-перекладацько-редакційною діяльністю волинського гуртка російського емігранта князя Андрія Курбського. Поштоvhом для нашого зацікавлення рукописною спадщиною Дамаскіна стали особливості одного зі списків «Богословія» та «Діалектики», датування якого за філігранями припадає на другу половину 1570-х — початок 1580-х рр. Рукопис доволі давно введений у науковий обіг і відомий дослідникам, хоч, попри це, виявився вивченим недостатньо. За комплексом ознак його належало би атрибутувати як автограф волинського вченого гуртка А. Курбського за аналогією з іншими рукописними пам'ятками, насамперед з рукописом творів Симеона Метафраста. Відтак, спробуємо розглянути питання про місце та час створення пам'ятки, обґрунтувати її датування за філігранями, проаналізувати специфічні особливості написання, зокрема, використання канцелярських курсивних почерків, спеціальних поміток, писарських підписів тощо. Атрибуція рукопису до гуртка Андрія Курбського за аналогією з іншими пам'ятками примушує внести корективи щодо уявлень про специфіку роботи з рукописними текстами. Неартикульовані до цього часу специфічні кодиграфічні особливості рукопису спонукали нас до спроби бодай часткового виявлення й інших схожих за формою та характером написання текстів того самого часу, а також до постановки питання про осередки їх переписування та редагування.

Рукопис творів Йоана Дамаскіна (далі Соф. 157) зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ), у збірці Києво-Софійського собору (монастиря)¹; його описано в рукописних та друкованих каталогах цієї збірки. Принагідно відзначимо, що в софійській бібліотеці є ще один давній рукопис Дамаскіна² (далі Соф. 156), який варто згадати з огляду на те, що в каталогах обидва примірники описуються поряд, іноді навіть під однією позицією. Зокрема, в описі М. І. Петрова значиться «Іоанна Дамаскіна Ізложеніє вѣры и Діалектика» кінця XVI ст. або початку XVII ст. із записом Петра Могили³ (тобто Соф. 156), а під наступним номером вказано такий само за змістом курсивний рукопис кінця XVI ст. (Соф. 157)⁴. Тут же вміщено відсилку до рукописного каталогу збірки 1803 р. Дійсно, у каталозі 1803 р. зафіксовано «Іоанна Дамаскіна о Богѣ и Святой Тройцѣ, о свойствахъ божественныхъ, о Ангелахъ, о душѣ челоувѣческой въ двухъ книгахъ»⁵. Примітка, згадуючи два окремі рукописні кодекси творів Дамаскіна, на жаль, не містить інформації про їхнє походження та особливості. Так само неінформативним є і раніший рукописний каталог софійської збірки 1769 р., в якому зафіксовано «Книгу о Божестве с. Іоанна Дамаскіна там же на концѣ и діалектику»⁶. Із запису незрозуміло, чи йдеться про два рукописи, чи про один. Це означає, що 1769 р. в збірці Києво-Софійського собору був щонайменше один із рукописів Дамаскіна, в 1803 р. — вже два.

Рукописну пам'ятку серед двох десятків інших списків праці Йоана Дамаскіна XVI–XVIII ст. досліджували насамперед у кон-

¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису (далі — НБУВ, ІР), ф. 312, спр. 157; Ольга Іванова, Олена Гальченко, Людмила Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом* (Київ, 2010), 358–359, № 211, іл. — 734.

² НБУВ, ІР, ф. 312, спр. 156.

³ Николай Петров, *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, 3. Библиотека Киево-Софийского собора* (Москва, 1904), 3: 39, № 156 (33).

⁴ Там само, 39, № 157 (34).

⁵ НБУВ, ІР, ф. І, спр. 2441: *Опись катедральной Киевософийской соборной библиотеки книгамъ на основаніи святѣйшаго правительствующаго Свнода указовъ сочиненная 1803-го, 26, № 17.*

⁶ Там само, спр. 2440: *Книги Библиотеки катедрального Киевософийское монастыря описанные вновь 1769 года, 35, № 5.*

тексті вивчення книжної спадщини князя Курбського, тож як відомий у багатьох списках текст вона має численну історіографію загального характеру. Зокрема, рукопис Соф. 157 згадано серед перекладних праць гуртка Курбського в публікації Н. П. Беляєвої⁷, де його датовано кінцем XVI ст. Зафіксований він і в книзі Й. Бестерс-Ділгер, присвяченій текстам Дамаскіна⁸, проте детально цей список пам'ятки, як і решту київських, дослідниця не аналізувала. Якщо вважати його найранішим з відомих та створеним безпосередньо в гуртку Курбського, це актуалізує потребу подальших досліджень з урахуванням саме цього списку.

Аркуш використання рукопису Соф. 157 фіксує імена багатьох провідних дослідників, відтак дивно, що жоден з них не проаналізував його кодикологічні особливості. Якщо атрибутувати Соф. 157 за аналогією з давно відомим «Агіографічним зводом», інакше «Життями» Симеона Метафраста, то рукопис треба вважати автографом скрипторія Андрія Курбського, проте таку його ідентифікацію вперше було запропоновано мною 2017 р. (аналіз пам'ятки, підготовлений спільно з К. Ю. Єрусалимським, недавно вийшов друком у складі його нового монографічного дослідження⁹). У цій публікації мені належить атрибуція рукопису Йоана Дамаскіна до скрипторію Курбського на основі палеографічних та кодикологічних особливостей, насамперед курсивних почерків, філігранологічний аналіз пам'ятки, а також первісне кодикологічне та філігранологічне дослідження двох інших кодексів Дамаскіна кінця XVI — початку XVII ст. з фондів НБУВ¹⁰.

Детальний археографічний опис Соф. 157 вміщено в сучасному каталозі кириличних рукописів НБУВ XVI ст.¹¹ і датовано за водяними знаками 1570–80-ми рр. В описі відзначено написання тексту скорописом другої половини XVI ст. трьома почерками, до чого ми

⁷ Н. Беяева, «Материалы к указателю переводных трудов А. М. Курбского,» в *Древнерусская литература: источниковедение* (Ленинград, 1984), 125–129.

⁸ *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der Übersetzung des Fürsten Andrej M. Kurbskij (1528–1583)*, hrsg. Juliane Besters-Dilger (Freiburg, 1995).

⁹ Константиантин Єрусалимський, *На службі короля и Речи Посполитой* (Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2018), 695–717.

¹⁰ НБУВ, ІР, ф. 312, спр. 157; ф. І, спр. 4071.

¹¹ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 358–359, № 211, іл. 734.

далі ще повернемося. Рукопис також коротко згадано в монографії однієї з авторок каталогу О. А. Іванової, де зазначено датування його паперу 1580-и рр. На думку авторки, український список твору «був зроблений невдовзі після створення перекладу»¹².

Окремі фрагменти тексту частково публікувалися Зокрема, у збірнику «Пам'ятки братських шкіл на Україні» 1988 р. саме за рукописом Соф. 157 було надруковано текст «Діалектики» (арк. 210–238 зв.) разом із глосами на полях¹³, проте у коментарях список датується кінцем XVI — початком XVII ст.¹⁴ У цьому ж збірнику опубліковано також «Діалектику» Йоана Спангенберга¹⁵ за виданням друкарні Мамоничів близько 1586 р.¹⁶ Переклад твору Спангенберга приписують гурткові Андрія Курбського; як додаток до «Діалектики» Дамаскіна його вміщено в збірнику Соф. 157 (арк. 239–242) та в пізніших копіях творів Дамаскіна в близькому до друку ранішому за часом варіанті. В друкарні Мамоничів тоді ж було опубліковано ще один уривок «Діалектики» в Збірнику повчань бл. 1585 р. разом із «Диалогом» Генадія Схоларія та словом Йоана Златоуста «О теръпѣнни, и благо хваленіи»: «Прение второе, выпи-сано с книги Дамаскиновы, в не^м же описуется гаданіе христианина с сарацынино^м или з магметаномъ»¹⁷.

Текст «Діалектики» Йоана Дамаскіна під назвою «Книга Небѣса» вміщено також до збірника «Книга великих пастырей церковных, и учителей всея вселенная» разом із творами Григорія Богослова, Василя Великого й Афанасія Александрійського, що був виданий 1665 р. на Московському Печатному дворі¹⁸. Перекладом цих текстів

¹² Ольга Іванова, *Кирилична рукописна кирилична книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Історико-кодикологічне дослідження. Альбом філіграней* (Київ, 2016), 51.

¹³ *Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI — початок XVII ст. Тексти і дослідження*, ред. Володимир Шинкарук та ін. (Київ: Наукова думка, 1988), 73–141.

¹⁴ Там само, 136.

¹⁵ Там само, 73–141.

¹⁶ Александра Гусева, *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. кат.: В 2-х кн.* (Москва: Индрик, 2003), 715–716, № 102, рис. 102.1–102.7.

¹⁷ Там само, 678–679, № 95, рис. 95.1–95.10.

¹⁸ Антонина Зернова, *Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII веках: Сводный каталог* (Москва, 1958), 311, № 95.

та упорядкуванням видання опікувався відомий книжник Єпифаній Славинецький, що переїхав до Москви з Києво-Печерського монастиря. Порівняння текстів московського друку і рукописів кола А. М. Курбського свідчить, що в основу московського видання праці Дамаскіна було покладено інакший переклад праці Дамаскіна.

Врешті, у 1858 р. М. А. Оболенський опублікував передмову до «Діалектики» Дамаскіна за рукописом Державного історичного музею зі збірки О. І. Хлудова 60¹⁹, який вважають також створеним у скрипторії А. М. Курбського (за цим самим списком текст републіковано 2001 р.²⁰). Крім того, за хлудівським списком А. М. Попов у 1872 р. видав дві короткі післямови до «Діалектики»²¹, і їх же за рукописом Волинської духовної семінарії²² надрукував П. М. Попов, позначивши відмінності між обома версіями²³. Врешті, післямову А. М. Курбського до «Діалектики» Дамаскіна «Сказание о логице» опублікував В. М. Перетц²⁴, а О. С. Архангельський відтворив друком потекстові коментарі до твору Дамаскіна за рукописом XVII ст. Російської державної бібліотеки (збірка М. П. Румянцева № 193)²⁵, вважаючи їх оригіналом із князівського скрипторію. Авторські тексти, приписувані Курбському, зафіксовано й у публікації Й. Бестерс-Ділгер²⁶.

Про роботу Андрія Курбського та його вченого гуртка над перекладом творів Йоана Дамаскіна досить добре відомо з докумен-

¹⁹ Михаил Оболенский, «О переводе князя Курбского сочинений Иоанна Дамаскина», *Библиографические записки* I, № 12 (1858): 355–366.

²⁰ Библиотека литературы Древней Руси. Т. 11: XVI век (Санкт-Петербург: Наука, 2001), <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=8867>

²¹ Андрей Попов, *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И Хлудова* (Москва, 1872), 116–118.

²² НБУВ, ІР, ф. I, спр. 4071.

²³ Павло Попов, «Рукописи і стародруки житомирських фондів як джерела до історії літератури феодальної доби», опубл. С. М. Міщук, *Рукописна та книжкова спадщина України* 12 (2007): 285–286, 305.

²⁴ Владимир Перетц, *Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 г.* (Київ, 1911), 28–29.

²⁵ Александр Архангельский, *Очерки из истории западно-русской литературы XVI–XVII вв. Борьба с католичеством и западно-русская литература конца XVI — первой половине XVII в. I–II, Приложения: публицистика* (Москва: Университетская типография, 1888), 88–166.

²⁶ *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus*, XXXII–XXXIV, XXXVI– XXXVII, XLVIII, XLX–LVIII, LXVI, LXXII–LXXIII.

тальних джерел. Зокрема, в листі Курбського до Кадіяна Чаплича 1575 р. фіксуються редакційні плани роботи, а в посланні князя московському цареві Івану Грозному 1579 р. зазначено, що книга «вся есть цела преведена и с великим тщанием исправлена»²⁷. В рукописній передмові Курбського до «Богословія» згадується придбання книги творів Дамаскіна «греческии по единому стране писаную, а на другой стране по римскии»²⁸, за якою здійснювали переклад, редагування і доповнення праці Дамаскіна. Тут же князь вказав на відсутні в церковнослов'янських перекладах глави чотирьох книг «Богословія» і засвідчив заохочення до роботи одного зі своїх компаньйонів кн. Михайла Ноготкова-Оболенського, який наприкінці 1575 р. повернувся з Кракова після студій в західних університетах, проте в середині 1577 р. помер²⁹. Пізніше, з кінця 1577 до кінця 1579 р., тривала робота над текстом так званих «Фрагментів»³⁰. Переклад та редагування тексту здійснювалося за одним із тогочасних друкованих видань творів Дамаскіна з паралельним грецьким текстом та латинськими коментарями — здебільшого дослідники вказують на базельське видання 1548 р. з коментарями Я. Фабра або його пізніші передруки 1559 або 1575 р.; у книжці Й. Бестерс-Ділгер обґрунтовується використання видання 1559 р.³¹

Проаналізуємо особливості структури, написання та оформлення рукопису Йоана Дамаскіна Соф. 157 і його філіграней, вносячи уточнення та доповнення до попередніх публікацій. Рукопис зберігся в оправі коричневої шкіри середини ХІХ ст.; текст написано на папері традиційного формату в аркуш або в двійку. Початкового аркуша з назвою та програмною передмовою А. М. Курбського в ньому немає (ці частини збережено в інших списках зламу ХVІ–ХVІІ ст.³²).

²⁷ Василий Калугин, Андрей Курбский и Иван Грозный: Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя (Москва: Языки русской культуры, 1998), 36–37.

²⁸ НБУВ, ІР, ф. І, спр. 4071, арк. 2 зв.

²⁹ Калугин, Андрей Курбский, 37.

³⁰ Василий Калугин, Житие Николая Мирликийского в Агиографическом своде Андрея Курбского (Москва: Языки русской культуры, 2003), 34.

³¹ Die Dogmatik des Johannes von Damaskus, XXIII–XXX; Ерусалимский, На службе короля, 702.

³² НБУВ, ІР, ф. І, спр. 4071, арк. 1–8.

Текст творів Йоана Дамаскіна в так званій редакції гуртка А. М. Курбського спочатку містить «Богословіє», поділене на чотири книги (аркуш зі змістом першої з частин переміщено на кінець кодексу, арк. 245), потім частину «Фрагментів» (їх у пізніших копіях названо п'ятою книгою³³), а далі «Діалектику», до якої долучено твір «Про силогізми» Йогана Спангенберга. Загалом рукопис справляє враження підготовчого «сирого» матеріалу, і в різних частинах різною мірою містить ознаки недоредагованості та недоопрацьованості.

Щодо аркуша зі змістом першої частини, перенесеного на кінець рукопису, то він, напевне, походив з якоїсь іншої стадії переписування, оскільки вказана фоліація не відповідає розміщенню тексту. Помітні й інші невідповідності. Іноді в змісті главу вказано цифрами (арк. 245), а в тексті описово (глава десятая, арк. 10); є й розбіжності у назвах глав: у змісті частини 2 «Богословія» главу 4 названо «СѢ дьѡволехъ и димонехъ», а в тексті — «СѢ дьѡволе и дѣмонехъ».

Найбільш недоредагованою виглядає частина так званих «Фрагментів» («Главы фрагментов яже суть за книгами Ивана Дамаскинска»: арк. 121–209). Роботу над текстом не доведено до кінця, у змісті вказано 11 статей, тоді як в інших рукописах Дамаскіна їх 19³⁴. Крім того, є відмінності в назвах глав у змісті та безпосередньо перед викладом їх тексту: наприклад, у переліку (арк. 121) першу главу названо «СѢ үме^ршихъ», а в самому тексті (арк. 122) «Ивана Мниха Дамаскина ѡ иже в вѣре үсопшихъ».

У рукописі Соф. 157 є кілька текстів, позначених іменем А. М. Курбського, як-от: на арк. 30 зв. «Сказ Андрѣа» (початок «Аще кто вкрузе не разумеет...») (Богословіє, ч. 2. гл. 7, під схемою «Четыре части мира»); на арк. 141 «Ска³ Андреа» (початок «Да будетъ ведомо...»); на арк. 242 зв. «Сказъ Андрѣа чего ра^н си^н написанни...» (початок «Всѣ ли тѣ силѡгизмы...»), над яким вгорі чорним чорнилом надписано «Курпского», тут же внизу «Андрѣа Курпскаго ска³ ѡ лвике» (початок «Се үже братиа...»).

У кількох місцях рукопису зазначається, що ці тексти вже було перекладено раніше. Наприклад, на арк. 122 (початок «Фрагментів») вгорі над текстом додано: «Сие слово да^вно пре^жде на^с преведен^о» тим самим почерком, як і основний текст сторінки. У змісті

³³ Там само, ф. 312, спр. 157; ф. I, спр. 4071.

³⁴ Там само, ф. I, спр. 4071, арк. 179.

«Фрагментів» (арк. 121) після назви передостанньої глави «Слово сопроти^в иконобо^рцев, и в Ко^нста^нтине царѣ и Копрониме» також писано: «Сие слово пре^жде насъ преведено». Питання про те, чи йшлося про давні адаптації тексту Дамаскіна, чи про близькі за часом до аналізованого нами перекладу, наприклад, у Четьїх Мінеях митрополита Макарія³⁵, не досліджувалося. Аналогічні коментарі стосовно попереднього перекладу фіксують дослідники і в рукописі Житїй Симеона Метафраста (Син. 219)³⁶. Вкажемо й незрозумілу нам позначку на аркуші 210 «рѹка вла^нна» давнім почерком, схоже, відмінним від усіх тих, якими писався або коментувався текст.

Щодо зовнішніх ознак рукопису та особливостей його пагінації, то розміри кодекса складають 215 x 320 мм, розмір аркуша приблизно 195 x 308 мм. Початкові вставні аркуші обрізано дещо сильніше. Рукопис містить фоліацію XIX ст. арабськими цифрами від 1 до 245, надписану чорнилом у правому верхньому кутку аркушів. Фіксуються два її збої у вигляді пропущених аркушів, пронумерованих пізніше літерними відповідно як 111а та 176а. Таким чином, рукопис містить 247 аркушів, об'єднаних у 30 переважно восьмиаркушних зошитів. Детальний аналіз філіграней паперу, складу зошитів, встановлення парних аркушів свідчить про збірний склад рукопису та наявність у ньому вставних аркушів і зошитів. Вставки та переміщення аркушів відбувалися щонайменше двічі — на стадії написання чи після редагування тексту в 70–80-х рр. XVI ст. і наприкінці XVII — на початку XVIII ст., схоже, при ремонті кодексу через його зношеність або втрату аркушів.

Про редакційну роботу у XVI ст., невдовзі після появи кодексу, повідомляють давні сигнатури, тобто позначки номерів зошитів у нижньому правому куті аркуша. Одні з них написано одним з почерків основного тексту у вигляді кирилических цифр під загнутим титлом, іноді з завітками чи двома крапками з двох сторін, іноді з горизонтальними насічками. Оскільки пам'ятку відразу після написання доповнювали та редагували, виникла потреба у виправленій нумерації зошитів. Нові сигнатури проставляли тонким пером без завіток. Відмінності в обох сигнатурах збігаються зі змінами

³⁵ Текст праці Йоана Дамаскіна: *Великие Минеи Четви, собранные Все-российским митрополитом Макарием* (Москва: Синодальная Типография, 1901), 10: 139–434.

³⁶ Калугин, *Житие Николая Мирликийского*, 16.

почерків та вставками інакшого паперу. Наступна редакційна робота з текстом пам'ятки наприкінці XVII — на початку XVIII ст. носила формальний характер. Тоді було вставлено чотири наново переписані аркуші, які механічно зносилися (зараз це аркуші 4–7), вони мають дві нечіткі філіграні та дві контрамарки з монограмою, можливо, «HR». Схоже, тоді ж початковий аркуш рукопису з переліком глав першої книги «Богословія» було переміщено на кінець книги (нині арк. 245).

Уточнення потребують і вже введені в обіг відомості про філіграні паперу кодексу Соф. 157. У каталозі рукописів НБУВ XVI ст.³⁷ відзначено два водяних знаки пам'ятки — Габданк (далі Абданк) та Яструбок (далі Ястжембец). Філіграні цих двох видів дійсно переважають, проте ми виявили ще чотири філіграні, тобто всього шість знаків часу написання тексту. Найбільше паперу з філігранню Абданк у колі під інфулою (83%), Ястжембец займає 10%, тоді як решта філіграней рідкісна: Єліту виявлено всього на трьох аркушах, Топур у картуші й без картуша та Рава — по одному разу.

Всі шість знаків знаходять практично ідентичні відповідники в альбомі І. М. Каманіна та О. І. Вітвіцької, що трапляється нечасто. Далі наведемо всі знаки аркушів XVI ст. з посиланням на згаданий альбом та їхнім датуванням, однак спочатку зауважимо, що зміна філіграней іноді маркує вставку тексту і зміну почерку — наприклад, на арк. 42 (Ястжембец), 94 (Єліта), 108 (Рава). Щоправда, в решті випадків при рідкісних філігранях не спостерігається ні зміни почерку, ні слідів заміни аркушів: приміром, на арк. 93 (Топур в картуші), 114 (Топур під півмісяцем). На арк. 88 з філігранню Єліта розміщено початок наступної частини (кн. 4 «Богословія»), але почерк той самий.

Далі наведемо поаркушний перелік філіграней у примірнику Соф. 157:

— Абданк під інфулою в колі³⁸: арк. 11, 13, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 25, 26, 30, 31, 33, 36, 37, 39, 40, 41, 47, 50, 52, 54, 55, 56, 58, 60, 62, 64, 65, 66, 68, 72, 76, 77, 78, 81, 82, 84, 87, 98, 99, 101, 104, 110, 111а, 112, 113, 118, 119, 132, 134, 136, 138, 140, 148, 150, 152, 154, 155, 156, 157,

³⁷ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 358–359, № 211, іл. 734.

³⁸ Іван Каманін, Олександра Вітвіцька, *Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651* (Київ, 1923), 23, № 200–201, 08.

158, 159, 169, 170, 171, 172, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 188, 189, 190, 192, 196, 197, 198, 199, 208, 209, 210, 211, 213, 216, 217, 219, 220, 221, 223, 225, 231, 233, 234, 235, 236, 240, 241, 242 = 103. Дати 1578, 1577 рр.

— Ястжембец в картуші під короною³⁹: арк. 42, 92, 120, 123, 127, 128, 129, 142, 143, 146, 243, 244 = 12. Дати 1579–1583 рр.

— Єліта в картуші під короною з хвилястими списками⁴⁰: арк. 88, 94, 95 = 3. Дати 1574–1578 рр.

— Топур у картуші під короною⁴¹: арк. 93 = 1. Дати 1570–1575 рр.

— Топур під півмісяцем без картуша⁴²: арк. 114 = 1. Дата 1578 р.

— Рава в лінійному картуші під короною⁴³: арк. 108. Дата 1578 р.

Як бачимо, датування філіграней припадає на доволі щільний період 1570–1583 рр., переважно 1577–1579 рр. Всі знаки типові для того часу — із геральдичними композиціями. Використаний для написання рукопису папір приблизно однорідний за місцем та часом походження — із папірень Краківського воєводства, що забезпечували не тільки місцевий ринок, а й південносхідні терени Речі Посполитої, зокрема Волинь, Галичину, Подніпров'я, відтак географічно локалізувати місцезнаходження скрипторію за марками паперу наразі неможливо.

Подібні філіграні представлено і в стародрукованих пам'ятках, але найближчі аналоги знаходимо у вільнюському Євангелії 1575 р. друкарні Петра Мстиславця та Мамоничів, оскільки на тодішньому вільнюському ринкові теж домінував папір підкраківського виробництва. В Євангелії 1575 р. виявлено три ідентичні (чи максимально близькі) до рукопису Дамаскіна Соф. 157 знаки — Абданк у колі під інфулою, Ястжембец у картуші під короною і Топур у картуші під короною; четвертий — філігрань Єліта — подібна за деталями малюнка, але дещо інакша⁴⁴. Певну близькість паперу рукопис демонструє й у порівнянні з Острозькою Біблією 1581 р.: на папері

³⁹ Там само, 3, № 30–31, 05.

⁴⁰ Там само, 17, № 132–136, 07.

⁴¹ Там само, 24, № 207, 08.

⁴² Там само, 24, № 214, 08.

⁴³ Там само, 32, № 325, 010.

⁴⁴ Наталія Бондар, *Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, по-примірниковий опис* (Київ, 2012), 130–131, 133–134, 137–138, 146–149, 290–291.

її примірників виявлено дуже подібні знаки Ястжембец у картуші під короною і Топур під півмісяцем без обрамлення⁴⁵.

Походження знаку Абданк з інфулою та посохом дослідники пов'язують насамперед із папірнями в Могилі під Краковом⁴⁶. Папір з філігранню Ястжембец у картуші під короною виробляли папірні в Оклесні або Грембенице⁴⁷. Папір з філігранню Єліта вважають виготовленим у Вільковицях власників Вільчковських⁴⁸. Походження всіх філіграней з гербом Топур традиційно пов'язується з млинами Тенчинських під Краковом та в Любліні⁴⁹. Виробництво паперу з гербом Рава теж було пов'язане з папірнями Краківського воєводства, проте їх чітко не локалізовано⁵⁰.

Потребує уваги й те, що альбом філіграней І. М. Каманіна та О. І. Вітвіцької, де є відповідники виявлених знаків, було підготовлено на базі збірки українських актових книг Центрального державного історичного архіву м. Києва. Відтак, це засвідчує, що маркований такими самими водяними знаками папір використовували у тогочасній актовій документації, переважно волинській. Кожну з філіграней в альбомі наведено із зазначенням номера справи та аркуша документа, а справи, вказані тут за старою нумерацією (№ 921, 923, 924, 926, 938, 939, 940, 942, 961), — це Володимирські ґродські і земські актові книги⁵¹. Суто філігранологічної аргументації все ж недостатньо для пов'язання писарського вченого редакційно-перекладацького осередка з Володимирською канцелярією,

⁴⁵ Наталія Бондар, «Філіграні острозької Біблії 1581 р. як унікальне джерело дослідження паперового ринку Краківського воєводства,» в *Nihil sine litteris scripta in honorem professoris Venceslai Walecki* (Kraków, 2017), 92–94, 107 (№ 1), 108 (№ 15).

⁴⁶ Едмундас Лауцявичюс, *Бумага в Литве в XV–XVII веках* (Вильнюс: Издательство «Минтис», 1979), 99.

⁴⁷ Włodzimierz Budka, *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki* (Dusznicy — Zdroj, 2009), 275, 280.

⁴⁸ Jadwiga Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku* (Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969), 10.

⁴⁹ Ibidem, 19–20.

⁵⁰ Ibidem, 18; Владимир Мякишев, *Кириллические издания Литовского Статута 1588 года* (Kraków, 2014), 176.

⁵¹ Олександр Андріяшев, «Актові книги,» в *Центральний архів стародавніх актів у Києві: сб. статтів* (Київ, 1929), 1: 61–62.

однак до питання про можливість написання пам'ятки у місцевому писарському середовищі ми далі ще повернемося.

Аналізуючи доволі самобутні особливості тексту Соф. 157, повернемося до атрибуції цього рукопису як ймовірного автографу скрипторію князя Курбського. Науковий гурток Курбського працював у князівському маєтку Миляновичах на Волині, його діяльність висвітлюється в багатьох публікаціях на основі збереженого листування князя, документальних джерел та пам'яток, що тут постали. Серед членів гуртка виділяються переважно російські соратники князя, які співпрацювали з ним на Волині: вже згаданий Михайло Ноготков-Оболєнський, брати Агіш та Умар Саригозіні, бакалавр Амброзій Шадковський, Станіслав Войшевський, Петро Остаф'єв-Вороновецький, Павло Левковський⁵². До князівських книжників долучають і згаданих у документах ковельських війта Григорія Федоровича та протопопа Силу, Брума, біглого слугу Іванка Москвитина⁵³, вірогідно, й інших. Серед підготовлених або запланованих до редагування у князівському освітньому гуртку богословських текстів фіксуються «Житія» Симеона Метафраста та богословські праці Йоана Златоуста, Василя Великого, Йоана Дамаскіна і Діонісія Ареопігита.

Рукопис Соф. 157 виконано кількома добре поставленими писарськими курсивними почерками так званого готичного типу, характерними для тогочасної ділової документації Великого князівства Литовського і руських теренів Корони Польської. Загалом переписування богословських чи богослужбних текстів канцелярським скорописом для згаданого періоду не було характерним, їх традиційно переписували півуставними почерками, хоч пізніше, в XVII ст., при написанні текстів церковного вжитку вживали і півустав, і скоропис. З-поміж півтора десятка відомих списків Йоана Дамаскіна⁵⁴ хронологічно найранішим і єдиним, що його переписали канцелярським курсивом, був Соф. 157. Серед інших богословських текстів, приписуваних гуртку Курбського, курсивним почерком в ранніх списках останніх десятиліть XVI ст. було

⁵² Ерусалимский, *На службе короля*, 681.

⁵³ Калугин, *Андрей Курбский*, 52; Константин Ерусалимский, «Православная академия на Волыни XIV в.: нереализованный проект князя Курбского», *Острозька давнина: науковий збірник* 3 (2014): 114.

⁵⁴ Ерусалимский, *На службе короля*, 696.

виконано і згадуваний вище Агіографічний звод, інакше «Життя» Симеона Метафраста, для якого основним джерелом стали агіографічні статті Метафраста у переробці Лаврентія Сурія⁵⁵. Цей рукопис зберігається в Державному історичному музеї в Москві (Синодальне зібрання № 219 — далі Син. 219), складаючись із 594 аркушів форматом у двійку⁵⁶. Кодекс нами не досліджувався, він недоступний у вигляді друкованої чи електронної копії, тож для його аналізу залучено відомості з фахової літератури та нечисленні опубліковані фото його аркушів⁵⁷. Недостатньо аналізувалися і його палеографічні та кодикологічні особливості, зокрема, наявність підписів писців, розміщення глос на полях, види редакційних позначок тощо. Філіграні паперу рукопису — Кабан, Підкова, Голова бика, Герб Нюрнберга, Козел, Єліта з суттєвим переважанням першого виду. З рукописом Йоана Дамаскіна збігається тільки папір Єліта⁵⁸, використаний на прикінцевих аркушах. В. В. Калугін⁵⁹ детально дослідив і описав особливості почерків переписувачів Агіографічного зводу, ідентифікувавши почерки восьми різних писців: трое з них писали основні тексти, а п'ятеро інших, яких Калугін називає помічниками, — суттєво менші фрагменти⁶⁰.

Первісна атрибуція рукопису Син. 219 до скрипторію А. М. Курбського належить Інґе Ауербах за аналогією зі стилістикою діловодних документів князівської канцелярії⁶¹. Насправді до нас дійшло лише декілька оригінальних документів Курбського, зокрема, написаний подібним поставленим канцелярським почерком лист князя до Кирила Зубцовського 1582 р. з його власноручним підписом⁶². Автограф Курбського однозначно показує, що вправно писати він не вмів. Наскільки нам відомо, ім'я писаря не встановлене, також немає відповіді на питання, чи лист писав хтось із князівського скрипторію, чи Курбський скористався послугами котрогось

⁵⁵ Калугін, *Андрей Курбский*, 45.

⁵⁶ Там само, 45, 52.

⁵⁷ Калугін, *Житие Николая Мирликийского*, ил. 1–10 та ін.

⁵⁸ Там само; Ерусалимский, *На службе короля*, 700.

⁵⁹ Калугін, *Житие Николая Мирликийского*, 27–32, ил. 1–10.

⁶⁰ Там само, 27.

⁶¹ Калугін, *Андрей Курбский*, 52.

⁶² Ерусалимский, *На службе короля*, 678.

із писарів Ковеля або Володимира. Доволі схожим є каліграфічний почерк другого писця-коментатора в рукописі Йоана Дамаскіна.

Згадки про переписування текстів скорописом можна знайти і в князівській епістолярії. Так, у другому посланні Кузьмі Мамоничу Курбський згадує антикатолицькі твори Григорія Палами і Ніла Касавіли, які князь В. К. Острозький дав переписати йому і Гарабурді, додавши стосовно свого рукопису: «у меня уже преписана скорописью и исправлена по силѣ моеи»⁶³. У цьому ж посланні Курбський радить Мамоничу найняти для копіювання книги «писаря добраго, кто бы, приписуючи ее, не попсавал»⁶⁴. Це, схоже, свідчить, що самому князеві доводилося і винаймати писарів, і стикатися з неякісним копіюванням текстів.

Спробуємо детальніше проаналізувати особливості почерків писців Соф. 157, однак спочатку зацентруємо увагу на тому, що атрибуція цього рукопису до скрипторію Курбського за аналогією з Агіографічним зводом Син. 219 поставила нові питання, делікатно обійдені увагою попередніх дослідників, а саме: хто ті восьмеро писарів з професійно поставленими канцелярськими почерками, що володіли навичками письма, перекладу та редагування текстів. І відповідно, ким були ще кілька інших осіб з інакшими почерками, які працювали над рукописом Йоана Дамаскіна. Поява двох близьких за часом створення та кодикологічними особливостями пам'яток, як і залучення до переписування півтора десятка писарів є серйозним аргументом для критичного аналізу усталених відомостей щодо створення Соф. 157 і Син. 219 безпосередньо при князі, коли зважити на інформацію про склад і характер роботи його скрипторію.

Отож проаналізуємо почерки писців Йоана Дамаскіна Соф. 157. Текст писало, на наш погляд, семеро осіб, хоч насправді ідентифікувати точну кількість писарів набагато складніше, ніж здається на перший погляд, адже почерки вирізняються індивідуальними особливостями, і то байдуже, що їх випрацювано на основі спільного шаблону. Із семи переписувачів основну роботу виконало двоє, решта була їхніми помічниками. В частині «Богословія» писцем

⁶³ Библиотека литературы Древней Руси. Том 11: XVI век, <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=8867>

⁶⁴ Там само.

першого почерку написано чотири книги (арк. 1–120) з незначними вставками другого писця (арк. 42–43 зв., 94, 108–109 зв.), одним неповним аркушем четвертого писця та фрагментом кінця XVII — початку XVIII ст. на арк. 4–6 зв. Численні коментарі на полях додано почерком і першого, але здебільшого другого писця.

Частина «Главы Фрагментов» розпочинається почерком другого писця (арк. 122–130 зв.), далі третього (арк. 131–138, 140 зв., 144 зв. — 147) і четвертого (арк. 138 зв. — 141 зв., 157–157 зв. — тут уже зі значними вкрапленнями почерків 5, 6, 7), а потому всі почерки перемішано, вони часто міняються та їх важко відрізнити один від одного, хоч переважають почерки 3 і 4. Третю частину з текстом «Діалектики» включно з «Логікою» Йоана Спангенберґа (арк. 210–242) виконано почерком другого писця, а кінцеві аркуші, переставлені з початку книги — почерком першого писця. Можливо, детальніший аналіз дозволив би ідентифікувати більшу кількість почерків, оскільки, особливо при зміні почерку на одній сторінці, наступний підлаштовувався під попереднього, та й самі почерки, як уже зазначалося, є типовими і схожими, що суттєво ускладнює їх розпізнання.

Почерк другого писця виглядає найбільш каліграфічним, чітко поставленим і професійним, ним, окрім аркушів прямого тексту, виконано й більшість глос на полях, які часто починаються словом «сказ», що маркує коментарі А. М. Курбського.

Загалом же рукопис Соф. 157 справляє враження підготовчого, переписаного для подальшої редакційної роботи. На це вказують і особливості зміни почерків. Їх помітно при переході від однієї до іншої структурної частини тексту, іноді новий почерк позначає вставку в текст, а в кількох випадках зміни почерку трапляються на одній і тій самій сторінці: наприклад, на арк. 44 один рядок згори написано почерком 2, далі йде почерк 1; на арк. 119 зв. п'ять верхніх рядків написано почерком 1, далі йде почерк 3. Виразно виділяються сліди долучення фрагментів до вже написаного — розтягування письма (арк. 43), або, навпаки, його ущільнення (арк. 148–150). Подеколи додавання уривка (арк. 108–109 зв.) призводить до повтору тексту, відтак, 12 верхніх рядків на арк. 110 довелося закреслити. Що спонукало до зміни почерків, особливо коли йдеться про одну сторінку чи всього кілька рядків, незрозуміло.

К. Ю. Єрусалимський припускає писання тексту під диктовку⁶⁵, але й це не пояснює безсистемність зміни писців, хіба що йшлося про писання як навчальну вправу.

Окрім почерків, на увагу заслуговують й інші особливості рукописного тексту Соф. 157, наприклад, коментарі на полях. На перший погляд, вони надають рукописові вигляд чернетки, підготовленої для подальшого переписування, проте вставки на полях притаманні й пізнішим чистовим копіям Йоана Дамаскіна, що їх було виконано вже не курсивним, а півуставним письмом. Наведені особливості рукопису Соф. 157 ставлять питання про те, чи взагалі існувала чистова копія, відтворена півуставом у гуртку А. М. Курбського за списком, що фіксував завершену стадію роботи, чи такі копії створювалися вже в інших осередках, куди потрапляв чорновий рукопис. У пізніших кодексах Йоана Дамаскіна зі збірки НБУВ, написаних півуставом, коментарі оформлялися як вставки, іноді вкомпоновані прямо в текст, а в одному з рукописів, що походить з Волинської духовної семінарії і за філігранями датується рубежем XVI–XVII ст., коментарі на берегах мають вигляд художньо оформлених, обведених рамками сигнетів різної форми⁶⁶.

Треба відзначити, що не всім глосам та коментарям рукопису Соф. 157 є відповідники у наступних копіях, бо частину з них пізніше не було переписано. Системно проаналізувати це явище можна, лише детально дослідивши та порівнявши Соф. 157 з рештою ранніх текстів кількох копій, але поки що така робота не проводилась, тож наші зауваження мають попередній характер. Відповідно до класифікації і стемми, запропонованої К. Ю. Єрусалимським⁶⁷ з урахуванням напрацювань Й. Бестерс-Ділгер⁶⁸, Соф. 157 — це не найраніший список, він демонструє оригінальні читання порівняно з іншими рукописами, що вказує на існування протографа, з якого відбувалося переписування. Напевне, у розпорядженні книжників гуртка А. М. Курбського був щонайменше один або кілька кириличних списків твору Дамаскіна і латинсько-грецьке видання 1559 р., тож текст формувався на їхній основі, кількаразово переписуючись,

⁶⁵ Єрусалимський, *На службе короля*, 708.

⁶⁶ НБУВ, IP, ф. I, спр. 4071.

⁶⁷ Єрусалимський, *На службе короля*, 708.

⁶⁸ *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus*, XLVI.

редагуючись і доповнюючись, хоч послідовність перекладацької і редакційної роботи виглядає не зовсім зрозумілою. Так само викликає сумнів і підготовка кінцевого чистового парадного кодексу, писаного півуставом, на що вказує недоопрацьованість Соф. 157 — як, до речі, і Син. 219. Сказане ставить під сумнів створення початкового тексту як архетипного, а також дозволяє висловити припущення стосовно того, що півуставний чистовий рукопис Дамаскіна постав внаслідок переписування не вповні доопрацьованого тексту не в гуртку Курбського, а можливо, в котромусь із монастирських чи церковних скрипторіїв уже після смерті князя.

Привертає увагу присутність у Соф. 157 чималої кількості спеціальних позначень вставок до основного тексту, а навички їх використання вказують на одного з писців як на досвідченого в редакторській справі книжника. Позначення вміщено одночасно і в тексті, і на берегах, окрім традиційних повернутих доверху кількох півдужок, вони мають складніший характер. Їх усі атрибутовано писцеві другого, добре поставленого почерку, яким виконано переважну більшість коментарів. Перерахуємо декілька з них: дужка з трьома крапками, повернута вгору (арк. 43 зв., 44 зв., 46, 51, 52); дужка з двома крапками, повернута вгору (арк. 55, 55 зв.); дужка з трьома крапками, повернута вниз (арк. 46 зв.); дужка з чотирма крапками, повернута вниз (арк. 56); дужка з крапками, повернута ліворуч (арк. 71 зв., 75 зв.); хрест із поперечиною (арк. 44 зв., 45 зв.); чотири (три) кружечки (синонім) (арк. 48 зв., 53, 60); квадрат, поділений на 4 частини (арк. 47 зв.); решітка (арк. 47 зв.); кружок з крапкою посередині (арк. 49 зв., 50 зв., 59, 59 зв., 60); кружок з крапкою посередині і чотирма лініями (арк. 50 зв.); кружок з двома крапками посередині (арк. 55 зв., 71 зв., 80); завиток з крапкою згори (арк. 50 зв., 60 зв.); кілька хрестиків (арк. 60 зв.) та ін.

Найчастіше використано повернуту догори дужку з трьома крапками посередині, якою позначається вставка фрагменту тексту, що здебільшого починається зі слова «сказ» (арк. 90зв., 92 зв., 107 зв., 108 та ін.), і в такий спосіб вказує на авторські коментарі А. М. Курбського. Досліджень, присвячених застосуванню спеціальної системи редакторських позначень в українських текстах XVI–XVII ст., нам не траплялося. Зауважимо, що таку саму дужку з крапками та вставкою коментарів використано в кількох інших найраніших кодексах Дамаскіна, приписуваних скрипторію Курб-

ського — в списках О. І. Хлудова 60⁶⁹ та В. М. Ундольського 187⁷⁰, що їх було написано не курсивним, а півуставним письмом. У рукописі В. М. Ундольського основну частину тексту складає «Новий Маргарит» Йоана Златоуста, до якого додано «Небеса» Дамаскіна⁷¹. Редакторські помітки є тільки в «Новому Маргариті», а їхня атрибуція виводить, схоже, на одного з книжників гуртка А. М. Курбського.

Ще однією з самобутніх ознак рукопису Дамаскіна Соф. 157 є багаторазове розміщення в його тексті писарських підписів, що було нехарактерним для рукописних кодексів богословської та літургійної тематики, проте воно притаманне тогочасній діловій документації руських теренів Речі Посполитої, зокрема, актовим книгам цього періоду. При цьому персональні підписи не виглядають скороченням традиційного «МР», тобто «*Manu Propria*», яке відповідало формулі прикладання руки на підтвердження автентичності, в тому числі, зокрема, у вкладних записах на книгах. Наявність підписів засвідчує причетність до написання тексту людей із канцелярського середовища: наприклад, підписи писарів знаходимо у тогочасних Володимирських, Кременецьких, Луцьких актових книгах. Нам не вдалося знайти досліджень з історії українських писарських підписів XVI ст., які давали би цілісне уявлення про частотність цього явища. Особистими знаками користувалися західні писці та нотарії⁷²; досліджувалися й підписи у вигляді монограм російських дяків XV — початку XVI ст., де було зашифровано їхні імена⁷³ (у 1570-х рр. такі підписи в російських канцелярських документах уже не фіксуються⁷⁴).

⁶⁹ Ibidem, Taf. 7, 12.

⁷⁰ Російська державна бібліотека, відділ рукописів (далі РДБ, ВР), ф. 310, спр. 187 (електронна копія <https://lib-fond.ru/lib-rgb/310/f-310-187/#image-272>).

⁷¹ Вукол Ундольський, *Славяно-русские рукописи В. М. Ундольского, описанные составителем и бывшим владельцем собрания* (Москва, 1870), 166–167, № 187.

⁷² Сергей Каштанов, *Русская дипломатика: учеб. пособие для вузов по спец. «История»* (Москва: Высшая школа, 1988), 160–161.

⁷³ Юрий Алексеев, *У кормила Российского государства. Очерк развития аппарата управления XIV–XV вв.* (Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1998), 300–315; Анатолий Грязнов, «Дьяческие монограммы на актах из фонда ГКЭ», *Вестник Альянс-Архео* 18 (2017): 31–64.

⁷⁴ Дмитрий Цыпкин, «Становление современной русской подписи в Раннее Новое время. Предварительные наблюдения», в *Мавродинские чтения*

Виявлені підписи, разом із особливостями почерків, можуть слугувати ідентифікатором персоналій переписувачів Соф. 157 та Син. 219, а також інших рукописних текстів, адже їх відповідники, вірогідно, можна знайти у тогочасних актових книгах, листуванні, майнових документах. Найбільші за розміром та найкаліграфічніші великі підписи з розчерком містяться на арк. 51 — посередині сторінки, на арк. 51 зв. — внизу під текстом, на арк. 86 зв. і 87 зв. — внизу посередині аркуша під текстом, на арк. 120 зв. — внизу під текстом. Іноді підписи мають менші розміри: як на арк. 25, 32, 91, 111 зв. і 121 внизу під текстом; є й зовсім маленькі, що ніби завершують останнє слово, здебільшого «амінь»: наприклад, на арк. 133 зв. Загалом ми нарахували в книзі понад сотню писарських позначок-підписів різного типу та розмірів. За почерками та вміщеними в рукописах підписами можливо провести ідентифікацію осіб писарів-підписантів: приміром, підписи-він'єтки належать переважно писареві першого почерку.

Окремого дослідження потребують підписи-розчерки, звані в європейській дипломатиці парафами. Не зовсім зрозуміло, чи вони персональні, чи являють собою повторювану каліграфічну комбінацію для позначення завершеного фрагменту тексту або для естетичного заповнення пусого поля. Наведемо кілька аналогій із тогочасних рукописних пам'яток. Наприклад, підписи перекладача Валентина Негалевського є у рукописному перекладному Новому Завіту 1581 р. (НБУВ, ф. 307, № 421)⁷⁵. Ще один приклад — підписи Василя Зенкевича Тихинського 1594 р. у примірнику Острозької Біблії (НБУВ, Кир.652, арк. 180 III рах.), текст якої він власноруч розбив на окремі нумеровані вірші-версети⁷⁶. Після запису «*Вси пророки зви^ршова^т Василе Зѣ^нкеви^ч / рукою вла^нною*» уміщено підпис-він'єтку, доволі схожу на підпис писця першого почерку в рукописі Соф. 157.

Відтак, формальний кодикологічний аналіз Соф. 157 демонструє низку притаманних йому особливостей: переписувачі професійно

2018: *материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения профессора Владимира Васильевича Мавродина* (Санкт-Петербург, 2018), 137.

⁷⁵ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 285–288, № 162, іл. — 669.

⁷⁶ Бондар, *Видання Івана Федорова*, 195–196.

володіли регулярними курсивними почерками; більшість з-поміж них зналася на богословських текстах; усі вони, чи принаймні частина, знали латину, греку та мали навички професійного перекладу і текстологічної роботи, адже рукопис містить сліди безпосереднього компонування та редагування тексту; вони професійно використовували складні позначки вставок, коментарів, доповнень тощо.

Все це засвідчує поєднання переписування з одночасним редагуванням тексту. Спроба знайти відповідь на питання про те, де і ким могли писатися аналізовані тексти, як технічно працював редакційний осередок А. М. Курбського та інші гуртки книжників, позаяк саме на даний період припадає активізація переписування пам'яток, їх редагування, становлення книговидання і поява освітніх осередків, спонукала нас до пошуку інших кодексів, подібних за особливостями до рукопису Дамаскіна Соф. 157, тобто написаних кириличним канцелярським курсивом, що належать до текстів Святого Письма, тлумачень, праць авторитетних християнських авторів (Йоана Дамаскіна, Йоана Златоуста, Василя Великого, Діонісія Ареопагіта тощо), перекладної літератури.

Насамперед було проаналізовано переписані українськими курсивними почерками рукописні кодекси збірки НБУВ, які нескладно ідентифікувати за каталогом рукописних книг НБУВ XVI ст.⁷⁷ Достоїнством каталогу є те, що кожний з описів доповнює фоторепродукція сторінки або її фрагменту, що суттєво спрощує дослідження. Згідно з каталогом, таким самим курсивом, дуже близьким за стилістикою до почерків Йоана Дамаскіна Соф. 157 та Симеона Метафраста Син. 219, вирізняється список Бесід Йоана Златоуста на послання апостола Павла до ефесян, датований останньою чвертю XVI ст.⁷⁸

Цей кодекс форматом у четвірку на 218 арк. походить зі збірки Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря⁷⁹. Місце і час його створення та ім'я переписувача не вказано. Провенієнційні записи на верхньому форзаці свідчать про російських власників чи

⁷⁷ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*.

⁷⁸ Там само, 65–66, № 19, іл. — 500.

⁷⁹ Николай Петров, *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 2. Собрания рукописей Киево-Печерской Лавры, киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Николаевского, Выдубецкого и женского Флоровского, и Десятинной церкви* (Москва, 1896), 136, № 423 (1654).

читачів, зокрема, Власа Погорелкова, а також «раба неключимого» архидиякона Йоасафа. Примірник зберігся у давній оправі XVI ст. з сюжетним середником прямокутної форми, вірогідно, із зображенням царя Давида, нетиповим для українських кириличних книг. Виконано рукопис добре поставленим тогочасним канцелярським курсивом чорним чорнилом зі значним використанням червоного. Він містить виправлення в тексті, подібні до виправлень у Соф. 157; в ньому є глоси на полях, часто позначені специфічними, але простими й доволі однотипними виносками, що подеколи збігаються з виносками в Соф. 157. Також схожою є форма написання кириличних цифр під титлами у фоліації та сигнатурах, та й писарські підписи нагадують за характером написання Соф. 157, хоч дещо інакшої графіки. Ці підписи розміщуються після закінчення фрагменту тексту, іноді вони менші (арк. 20 зв., 79), трапляються і підписи з розчерком, однак у рядку з текстом (арк. 53, 133, 139, 153, 182), а один раз підпис стоїть в окремому рядку (арк. 117).

Рукопис написано одним або кількома дуже подібними почерками. Серед аналізованих ближчим, а можливо й ідентичним, є почерк першого писця в Агіографічному зводі Син. 219⁸⁰, що ним переписано фрагменти «Нового Маргариту» Йоана Златоуста, зміст збірника, «Повість про Симеона Метафраста» А. М. Курбського, «Піснь на Успіння Богородиці» в перекладі Максима Грека та інші тексти. Цей почерк, хоч подібний, не збігається з жодним почерком Соф. 157 попри стилістичну схожість оформлення обох кодексів.

Близькість «Бесід» Йоана Златоуста до рукопису твору Дамаскіна Соф. 157 демонструють два різновиди філіграней паперу пам'ятки: Абданк під інфулою⁸¹ (арк. 5/6), ідентичний рукописові Соф. 157, а також Топур маленький у картуші під короною (арк. 104/107), дуже подібний до знаку з рукопису Соф. 157⁸². Попри формат «Бесід» у четвірку, розташовані посередині біля корінця половинки сюжетних філіграней на деяких аркушах добре читаються. Папір кодексу вирізняється доволі хорошою якістю. Подібність філіграней не є достатнім аргументом для висновку про спільне місце написання Йоана Дамаскіна і «Бесід» Златоуста, проте вона

⁸⁰ Калугин, *Житие Николая Мирликийского*, 28–29, илл. 1, 2.

⁸¹ Каманін, Вітвіцька, *Водяні знаки*, 23, № 201, 08.

⁸² Там само, 24, № 205, 08.

поєднає обидва рукописи часом створення — між другою половиною 1570-х та початком 1580-х рр.

Щодо тексту пам'ятки, то вона потребує аналізу та звірки з рукописними й друкованими джерелами. Послання апостола Павла Йоана Златоуста також готували в гуртку князя Курбського⁸³, відомий і рукопис «Бесід на 14 послань апостола Павла» у перекладі одного з острозьких книжників Кипріяна⁸⁴. Текст «Бесід» було опубліковано в Києво-Печерській друкарні 1623 р. у величезному за обсягом друці, що складається із 3202 шпальт, тобто понад 800 аркушів набору дрібним шрифтом. Твір містить 24 бесіди, розпочинаючись передмовою «Подложеніє на посланіє к ефесіом», якої в рукописі немає. Звірка друку з рукописом показує близькість назв розділів (бесід), проте сам текст відмінний і потребує подальшого вивчення.

Решта тогочасних рукописів збірки НБУВ, переписаних українським канцелярським курсивом, не демонструють таких близьких збігів з умовним доробком скрипторію Курбського, проте вони варті уваги для аналізу подібних за формою написання пам'яток як окремого самобутнього явища тодішньої книжної справи і можливого маркера ідентифікації книгописних осередків. У рукописних Тлумаченнях Йоана Златоуста та Василя Великого на Псалтир (у каталозі їх названо Псалтирем тлумачним), датованих 1595 р. за датою на оправі та філігранями, для нас цікавішою є друга частина з коментарями Златоуста (арк. 139–178 зв.), виконана курсивним скорописом двома почерками трохи пізнішого від аналізованих вище часу⁸⁵ (перша частина з тлумаченнями Василя Великого на арк. 1–138 — це книжний півустав). Кодекс написано на папері з філігранями Єліта, Абданк, Топур і Орел, що датуються 1590-ми рр.⁸⁶ і знаходять аналоги у волинських актових книгах трохи пізнішого часу. Примірник не містить давніх записів та інших відомостей про походження, у ХІХ ст. він належав Почаївському

⁸³ Калугин, *Андрей Курбский*, 42, 127, 241.

⁸⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, МВ № 772; Ігор Мицько, *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)* (Київ: Наукова думка, 1990), 94–95.

⁸⁵ НБУВ, ІР, ф. 313, спр. 6; Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 342–343, 715, № 198.

⁸⁶ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 342.

Успенському монастирю, тому гіпотетично його можна пов'язанити зі скрипторієм обителі. Варто нагадати, що авторство компілятивного тлумачного Псалтиря в давніших публікаціях приписували гурткові Курбського⁸⁷, але сучасні автори відкидають цю гіпотезу, атрибутуючи складання тексту колу старця Артемія Троїцького⁸⁸, близького до князя Юрія Слуцького.

Так само колові Курбського приписують і формування тексту Тлумачного Апостола, відомого в кількох ранніх списках української редакції⁸⁹. З перспективи ідентифікації волинських списків 1570–1580 рр., писаних канцелярським курсивом, найбільший інтерес привертає Тлумачний Апостол 1570–80-х рр. «западнорусской редакции» зі збірки А. П. Гранкова⁹⁰. В основу його тексту покладено тлумачення Златоуста на Діяння апостолів у перекладі Максима Грека 1519–1520 рр.⁹¹ Кодекс налічує 563 арк. форматом у двійку, його виконано півуставним письмом, проте з курсивними глосами на полях кількох почерків. Він зближується з творами Йоана Дамаскіна за філігранями паперу Єліта⁹². Відомі й інші рукописні кодекси Тлумачного Апостола української редакції пізнішого часу, які потребують подальших досліджень.

Потрапили в поле наших зацікавлень і Тлумачення на книги про роки, близькі до Генадіївської Біблії, з рукописної збірки Є. Є. Єгорова⁹³. Серед книжної спадщини Курбського інтерес до тлумачень

⁸⁷ Николай Попов, *Рукописи Московской Синодальной (Патриаршей) библиотеки: Новоспасское собрание* (Москва, 1905), 1: 1–11, 117–157; Юрий Анхимюк, «Апостол толковый особой западнорусской редакции,» в *450 лет Апостолу Ивана Федорова: История раннего книгопечатания в России (памятники, источники, традиции изучения)* (Москва, 2016), 305.

⁸⁸ Калугин, Андрей Курбский, 89–90; Василий Калугин, «Артемиий,» в *Православная энциклопедия* (Москва, 2001), 3: 458–462.

⁸⁹ Анхимюк, *Апостол толковый*, 296–307.

⁹⁰ РДБ, ВР, ф. 711, спр. 7. Анхимюк, *Апостол толковый*, 298.

⁹¹ Анхимюк, *Апостол толковый*, 299–301.

⁹² Каманін, Вітвіцька, *Водяні знаки*, 17, № 135, 07.

⁹³ РДБ, ВР, ф. 98, спр. 87 (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/98/f-98-87/#image-403>); *Собрание рукописных книг Е. Е. Егорова. Ф. 98. Описание, РГБ*, сост. Татьяна Анисимова и др. (Москва, 2014), 206–208, № 87 (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/98/f-98-87/#image-405>); Татьяна Анисимова, *Каталог славяно-русских рукописных книг из собрания Е. Е. Егорова* (Москва: Издательство «Пашков дом», 2018), 1: 229–233, № 87.

пророків не фіксується, проте згаданий рукопис цікавий тим, що з 399 його аркушів останні 24 (арк. 375 зв. — 399) написано кількома скорописними почерками, тоді як решта тексту півуставна, причому обидві частини справляють враження створених одночасно. Основний почерк переписувача скорописної частини видається нам близьким чи ідентичним до одного з почерків рукопису Симеона Метафраста Син. 219, що його В. В. Калугін визначає як почерк писця III⁹⁴. Схожим до Соф. 157 та Син. 219 є і формат та стиль переписування тексту, зокрема, зміни почерків, серед іншого — й посередині тексту окремих сторінок. Рукопис не містить інформації про час створення, його датують серединою XVI ст. за сімома варіантами знаку Кабан, проте датування за цим знаком є доволі неточним. Особливості переписування зближують цей рукопис радше не прямо з доробком гуртка Курбського, а з писарським осередком, де могли бути виконані й копії Соф. 157 і Син. 219.

Такий само канцелярський скоропис бачимо на кількох вставних аркушах до півуставного тексту в рукописному полемічному збірнику з текстів XVI та XIX ст.⁹⁵. Скорописом тут виконано полемічний антикатолицький твір «Исповѣданіе вкратцѣ, како и его же ради дѣла отлучишася от нас латина», а півуставом — «Сказание полезная о латинах, когда отлучишася от грек» та «Слово третие о латинѣ. Сказание 12 апостол о латинѣ о опрѣсноцѣх»⁹⁶. Інформації про місце і час створення в рукописі немає, а філігрань Кабан у двох варіантах дозволяє його датувати 1560–1570 рр.

З курсивним канцелярським письмом, дуже схожим на почерки Соф. 157, зустрічаємось і в друкованих текстах, пов'язаних з діяльністю гуртка Курбського та рукописом твору Йоана Дамаскіна. Йдеться про вже згаданий на початку збірник повчань патріарха Константинопольського Геннадія Схолярія, виданий віленською друкарнею Мамоничів близько 1585 р.⁹⁷ Книжка складається з «Ді-

⁹⁴ Калугін, *Житие Николая Мирликийского*, Илл. 4.

⁹⁵ Иванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 177–179, 567, № 83.

⁹⁶ Галина Баранкова, «Текстологические и языковые особенности антилатинского апокрифического памятника “Сказание о двенадцати апостолах, о латине и о опресноцех”,» *Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета. Серия I: Богословие. Философия* 3 (27) (2009): 67–92.

⁹⁷ Гусева? *Издания кирилловского шрифта*, 678–679, № 95, рис. 95.9–95.10.

алогу или Бесѣдованія» Геннадія Схолярія з султаном Мехмедом II, тексту Дамаскіна «Прение второе, выписано с книги Дамаскиновы, в не^м же описуется гаданіе христианина с сарацынино^м или з магметаномъ» та слова Йоана Златоуста «О терпѣнни, и благо хвалениі, и да не плачемъса злѣ, о умеръшихъ»⁹⁸. Існує припущення про пов'язаність першого з-поміж текстів збірника — «Діалогу» Генадія Схолярія⁹⁹ — з доробком гуртка Курбського. «Діалог христианина з сарацином» традиційно включали до праці Дамаскіна (в тексті Соф. 157 це арк. 194–197 зв.) під назвою «Іоанна Дамаскинина книга в неї же описується гаданіе христианина с сарацыниномъ».

Курсивним шрифтом надруковано тільки передмову. Збірник мініатюрного формату у вісімку, він складається з 64 аркушів тексту, організованих у три окремі пагінації, де кожна з частин має окремі сигнатури, що вказує на їхню самостійність. Початковий текст «Діалогу», згідно з фото в каталозі О. О. Гусевої¹⁰⁰, ідентичний досліджуваному рукопису Соф. 157. Видання рідкісне, збережене лише в унікати з Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) у колекції О. І. Кастеріна¹⁰¹.

У тексті збірника не зазначено точної дати виходу, однак у посвяті Євстахію Воловичу згадується про написання твору 11 березня 1585 р., і цю дату беруть за відправну для датування друку. Вже давно було звернуто увагу на фіксацію у післямові обставин надходження до друкарні тексту: «Прото иже сих недавних прошлых часовъ, до маломожное друкарни досталися книжки, хотя же коротко, але звязне писаные, а людем христианским потребные, и до почитания и ко поучению и вѣри поправлению годные...»¹⁰². В дослідженнях вказують на можливе походження цілісного рукопису з літературних гуртків А. Курбського або В. К. Острозького¹⁰³.

Із острозьким осередком зближує текст і постать Андрія Римші, автора віршованої посвяти на герб канцлера Євстахія Воловича,

⁹⁸ Там само, 678–679, № 95, рис. 95.1–95.10.

⁹⁹ Калугин, Андрей Курбский, 85–90.

¹⁰⁰ Гусева, Издания кирилловского шрифта, 678–679, № 95, рис. 95.9–95.10.

¹⁰¹ Вера Лукьяненко, Издания кириллической печати XV–XVI вв.: 1491–1600: Каталог книг из собрания ГПБ (Санкт-Петербург, 1993), 191–192, № 90.

¹⁰² Гусева, Издания кирилловского шрифта, рис. 95.3–95.4.

¹⁰³ Книга Беларуси: 1517–1917: зводны каталог, склад. Георгій Галенчанка та ін. (Мінск, 1986), 63; Лукьяненко, Издания, 191.

який також був автором виданої в острозькій друкарні «Хронології»¹⁰⁴. Отож цей збірник, як і решта виданих Мамоничами текстів, у тому числі надрукованих курсивними шрифтами, як і листування А. М. Курбського з Кузьмою Мамоничем, вказує на потребу подальшого дослідження рукописного доробку, що ліг в основу опублікованих у Вільні видань. Друк Мамоничами текстів, дотичних до роботи гуртка Курбського, зокрема використання своєрідного шрифту на основі руського канцелярського скоропису, може вказувати на те, що шрифт могли створити за зразком почерка збірника, отриманого від Курбського, який, серед іншого, містив і перераховані вище тексти. Не виключено, що князь виношував план видати друком переклади творів Йоана Дамаскіна, Йоана Златоуста і Симеона Метафраста, що готувалися в його гуртку. Утім, основне призначення курсивного шрифту Мамоничів, подібного до скорописних канцелярських почерків Речі Посполитої, пов'язувалося з друком Третього Статуту Великого князівства Литовського 1588 р.¹⁰⁵ Вважають, що Мамоничі розробили цей шрифт на основі канцелярського скоропису ВКЛ власне для Статуту, проте цьому суперечать видання, раніші за часом, серед іншого й охарактеризований вище Збірник 1585 р., хоч його датування непевне, тож це потребує детальнішого вивчення.

Закономірно, що близькі до досліджуваних у Соф. 157 курсивні почерки бачимо і в рукописних кодексах с текстом усіх трьох Литовських статутів 1529, 1566 та 1588 рр., адже їхні списки створювали писарі при канцеляріях. Перерахуємо лише кілька списків, хоч і решта заслуговує на детальніше вивчення. Хоч як дивно, але раптом виявилася пов'язаною з писарями Соф. 157 одна з пізніх курсивних копій Першого Статуту 1529 р. Мова про так званий Слуцький список з Російської національної бібліотеки¹⁰⁶, що надійшов зі збірки Віленської римо-католицької академії (на сайті бібліотеки є його повнотекстове представлення). Рукопис написано на папері форматом у четвірку, він складається з 136 аркушів або 272 сторінок, виконаних одним добре поставленим почерком.

¹⁰⁴ Гусева, *Издания кирилловского шрифта*, 585, № 81.

¹⁰⁵ Там само, 783–800, № 107.

¹⁰⁶ Російська національна бібліотека, відділ рукописів, Q.II.51 (https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_NLR_%D0%9E%D0%A0%2026A02B42%20DFCD%2044A1%208B74%204DFEE9EDF31F).

Список назвали Слуцьким за провенієнціями як належний до збірки місцевих єзуїтів, хоч його первісне походження невідоме. Цей список прославився білоруськими віршами на форзацах авторства Я. К. Пашкевича. В контексті нашого дослідження він цікавий тим, що його почерк ідентичний почеркові третього писця рукопису Дамаскіна Соф. 157. На багатьох сторінках є й характерні писарські підписи-розчерки невеликих розмірів, подібні до Соф. 157. За філігранню Єліта¹⁰⁷ список Статуту датують серединою 1580-х рр., а його дотичність до Слуцька дозволяє розглядати версії стосовно котрогось із книжників, що працював на Волині та в Білорусі і, можливо, був пов'язаний з двором кн. Юрія Слуцького або гуртком Артемія Троїцького. В оточенні Курбського пов'язаність зі слуцьким осередком фіксується щодо Умара (Марка) Саригозіна¹⁰⁸, проте невідомо, чи той володів навичками ділового скоропису. Крім того, почерк, подібний за графікою до першого почерку Соф. 157, знаходимо у документах Юрія Слуцького¹⁰⁹.

Близькі за характером написання й інші списки Статуту ВКЛ, наприклад, так званий Волинський зі збірки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника¹¹⁰ (до кодексу вміщено й інші документи¹¹¹). Рукопис виконано канцелярським скорописом двома почерками на папері з філігранями Абданк, Топур під півмісяцем без картуша, Рава в маленькому картуші, Підкова з вписаним хрестом, Три корони в круглому картуші. Зазначено, що його писано у Володимирському замку, на одному з аркушів згадується ім'я можливого переписувача «Матис Савицький»¹¹². Матис Савицький відомий як писар канцлера Миколая Радзивила, однак невідомо, чи йдеться про нього, чи про його однойменного тезку. Один з почер-

¹⁰⁷ Каманін, Вітвіцька, *Водяні знаки*, 18, № 140, 07.

¹⁰⁸ Ерусалимский, *На службе короля*, 273, 662. Константин Ерусалимский, *Сборник Курбского: исследование книжной культуры* (Москва: Знак, 2009), 1: 55.

¹⁰⁹ Див. Лист князя Ю. Ю. Слуцького до королівських ревізорів 22 вересня 1578 р.: *Князі Олельковичі-Слуцькі*, Анастасія Скеп'ян та ін.; наук. ред. Ігор Тесленко (Київ: Балтія-Друк, 2017), 138–139.

¹¹⁰ *Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог*, уклад.: Марія Кольбух та ін. (Львів: Оріяна-Нова, 2007), 1: 265–266, № 203, іл. 20.

¹¹¹ Там само, 266.

¹¹² Там само, 266.

ків, можливо саме Савицького, відтворений на фото¹¹³, ідентичний каліграфічному почеркові другого писця рукопису Дамаскіна Соф. 157. Відтак, обидва рукописи потребують детальнішої звірки.

У контексті виокремлення пам'яток, написаних скорописним канцелярським почерком того самого типу і часу, вартий уваги також Новий Завіт в українському перекладі Валентина Негалевського¹¹⁴. Текст, напевне, не мав безпосереднього стосунку ані до наукового гуртка Курбського, ані до групи аналізованих богословських пам'яток, проте він цікавий і тим, що його написано канцелярським курсивом, і постаттю самого перекладача, вихідця з волинського канцелярського середовища. Відомо, що Негалевський перекладав Новий Завіт із польськомовної соцініанської Біблії Чеховича, виданої в Ракові 1577 р. Цей рукопис пізніше зберігався у Києво-Михайлівському монастирі, дослідникам він відомий з XIX ст. Кодекс виконано форматом у двійку на 261 аркушах рукою самого Негалевського, робота над ним тривала впродовж травня — червня 1581 р., про що свідчать кілька записів (арк. 3 зв., 111 зв., 261 зв.). У передмові до пам'ятки вміщено підпис Негалевського¹¹⁵. Переклад можна класифікувати як переписаний начисто, тут немає слідів редагування у вигляді закреслень, виправлень чи доповнень. Писався рукопис у містечку Хорошеві¹¹⁶ неподалік Острога, де цього-таки 1581 р. було видано знамениту Біблію. Показово, що рукопис при обох кришках підклеєно маленькими шматочками аркушів Острозької Біблії 1581 р., що може спонукати до гіпотези, чи не постав переклад як одне з допоміжних джерел у процесі формування її тексту. Дослідники звертали увагу й на мову перекладу, наближену до тогочасної ділової української¹¹⁷. Типові для того

¹¹³ Там само, іл. 20.

¹¹⁴ НБУВ, ІР, ф. 307, спр. 421. Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 285–288, № 162, іл. — 669.

¹¹⁵ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 285–288, № 162, іл. — 669.

¹¹⁶ Людмила Гнатенко, Тетяна Добрянська, «Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 року: опис кодексу та кодиколого-орфографічна розвідка», *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* 31 (2011): 398–409.

¹¹⁷ Александр Назаревский, *Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского* (Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1911), 113–115.

часу філіграні рукопису Єліта і Абданк¹¹⁸ демонструють близькість до Соф. 157 за сюжетами, проте інакші за малюнком.

Конкретних відомостей про Валентина Негалевського збереглося небагато, однак відомо, що він належав до канцелярського середовища і виступав у судах. Зокрема, 1582 р. бачимо його в якості адвоката дружини вбитого емігранта Петра Остаф'єва-Вороновецького, службника й адвоката Андрія Курбського, князівського намісника у Ковелі, у причетності до чийого вбивства звинувачували князя¹¹⁹.

Курсивний український почерк зустрічаємо також у Супрасльському Ірмологіоні 1596–1601 гг. Ця пам'ятка добре відома дослідникам¹²⁰, її було створено у Супрасльському монастирі «рукоделием Богдана Онисимовича, співака родом с Пинска» у 1601 р. Переважну більшість тексту написано діловим канцелярським курсивом трохи пізнішого часу порівняно з перерахованими вище пам'ятками. Навряд чи почерк маркує групу рукописів, прямо чи опосередковано пов'язаних із волинським книжним осередком Курбського, однак використання скоропису засвідчує розширення сфери використання ділового письма до церковних богослужбових текстів.

Писалися тогочасним волинським канцелярським курсивом і тексти умовно світського змісту, серед яких варто звернути увагу на Хронограф або Александрію¹²¹ (укладачі каталогу називають його хронографом «західноруської редакції 1527 р.»¹²²). До тексту повісті «Александрія» в хронографічній редакції додано перекладні уривки з «Хроніки» Мартіна Бельського. Рукопис нараховує 519 аркушів формату в четвірку та не містить відомостей про час створення, проте за кодикологічними ознаками зближується з рукописом Дамаскіна Соф. 157. Філіграні його паперу — Ключі з літерою В, Підкова маленька з уписаним хрестом, Топур у кар-

¹¹⁸ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 285.

¹¹⁹ Ерусалимский, *На службе короля*, 417.

¹²⁰ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 228; Юрій Ясиновський, *Українські і білоруські нотолінійні Ірмологіони 16–18 ст.: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження* (Львів, 1996), 100–102.

¹²¹ Іванова, Гальченко, Гнатенко, *Слов'янська рукописна кирилична книга*, 422–423, 784–785, № 258.

¹²² Там само, 423.

туші під короною¹²³ (остання ідентична виявленій у Соф. 157). Пам'ятку виконано канцелярським скорописом щонайменше п'яти почерків, один з яких подібний до першого почерку Соф. 157, інші інакші, аніж у Соф. 157 та Син. 219. В рукописі є нечислені вставки на полях, переважно тлумачення незрозумілих слів, серед іншого й червоним чорнилом, які супроводжуються помітками вставок (арк. 144 зв., 179); фіксуються і писарські підписи. Рукопис походить зі збірки В. А. Чаговця та, схоже, не потрапляв у поле зору знавців хронографічних текстів.

До літературних перекладних текстів, писаних кириличним курсивом, належить і збірник, відомий під назвою Кодексу Рачинських. Рукопис зберігається в Познанській воєводській бібліотеці ім. Е. Рачинського, він містить «Повість о витезях з книг сербских а звлаща о славном рыцери Тричане, о Анцалоте и о Бове», «Историю о княжати Кгвйдоне», «Исторыю о Атыли, короли угорьском», «Летописец Великого князства Литовьского и Жомоитьского» та окремі документи¹²⁴. Текст написано канцелярським курсивом, близьким, наскільки можна судити за електронними копіями кількох аркушів, до почерків Соф. 157; схожим є й оформлення початкової сторінки. Кодекс датують 1580-ми рр.; вказано, що його виконано одним почерком і одним і тим самим чорнилом, проте філіграні визначені нечітко, одну — у вигляді хреста з наверхшам у колі, датовано 1582 р.¹²⁵, іншу названо віньєткою.

Загалом робота по виділенню в окрему групу та комплексний аналіз рукописів книжного характеру, написаних курсивними канцелярськими почерками на руських теренах Речі Посполитої 1570–1580 рр., цілісно не проводилася, а тим часом вона видається перспективною. Згадані у цій статті пам'ятки не репрезентують увесь масив, вони лише показують діапазон можливих кодикологічних та текстологічних пошуків. Напевне, не всі з-поміж перерахованих вище належать до одного або групи пов'язаних книжних осередків. Проте вони дозволяють зафіксувати інтенсивну редакційну та перекладацьку роботу з текстами в канцелярсько-писарському середовищі, а мож-

¹²³ Там само, 422.

¹²⁴ Катерина Кириченко, «Матеріали до історії Познанського кодексу № 94 (Кодексу Рачинських),» *Ruthenica* 5 (2006): 214.

¹²⁵ Каманін, Вітвіцька, *Водяні знаки*, 31, № 313, 010.

ливо, й встановити місцезнаходження певних «редакційних центрів» на українських та білоруських теренах Речі Посполитої.

Повертаючись від конкретних написаних курсивом пам'яток до ідентифікації вченого гуртка, де постали рукописи Йоана Дамаскіна Соф. 157 та Симеона Метафраста Син. 219, то, якщо атрибутувати їх гурткові Курбського, доведеться припустити, що в оточенні князя перебувало відразу до півтора десятка книжників, котрі професійно володіли навичками канцелярського письма, а частина з них — ще й умінням перекладати і редагувати тексти і користуватися системою внесення правок за допомоги спеціальних позначок. Проте відомі нам члени князівського гуртка навряд чи вміли писати канцелярським курсивом, а утримувати таку велику кількість освічених канцеляристів князю не було потреби. Пояснити, яким чином до переписування текстів Йоана Дамаскіна та Симеона Метафраста долучилося так багато переписувачів, можна було би за наявності освітнього центру або школи під опікою Курбського в Миляновичах чи Ковелі. Та хоч князь опікувався ідеєю освіти¹²⁶, проте конкретних свідчень про заснування ним школи немає.

У Курбського напевне був секретар, але явно не десятеро. Теоретично якісь підготовчі матеріали могли передаватися освіченим книжникам, аби ті дали працювали над текстом, адже Курбський був ковельським старостою, і до його відання як патрона належав уряд Ковельського замку. Тогочасні ковельські актові книги не збереглися, однак і в цій канцелярії навряд чи працювало одночасно 10–15 осіб, навіть з урахуванням підписків та учнів (зазвичай у канцеляріях був один писар, один-два підписки, іноді замісник-сурогатор¹²⁷). Відтак, доводиться говорити про суттєво більший центр з освіченими книжниками-канцеляристами. Як уже зазначалося, кілька чинників — філіграні паперу, почерки переписувачів — зближують рукопис Дамаскіна Соф. 157 з Володимирськими гродськими та земськими книгами, і це підводить до можливості переписування текстів у Володимирському ґроді.

Варто нагадати, що володимирськими старостами впродовж 1550–1579 рр. були Василь Костянтин Острозький, між 1579–1588 рр. — його син Костянтин, а після його смерті в 1588 р. староство знов обійняв Острозький-батько. Вище вже було звернуто

¹²⁶ Ерусалимский, *Православная академия*, 113–147.

¹²⁷ Яковенко, «Матеріали до персонального складу,» 326–354.

увагу на схожість почерків острозької документації 1570–1580-х рр. та рукопису Соф. 157. Це дозволяє припускати, що Володимирська канцелярія могла виконувати доручення і Острозьких, і Курбського з переписування, перекладу та редагування богословських текстів. Попри те, що імена володимирських писарів досліджуваного періоду відомі фрагментарно, їх фіксується доволі багато, а до того ж, вони їздили в сусідні місцевості для надання адвокатських послуг, а котрийсь із них міг супроводжувати патрона — Василя чи Костянтина Острозьких. У Володимирській канцелярії, згідно з публікацією Н. М. Яковенко, у цей час фіксуються такі особи, чий перелік, найімовірніше, неповний:

- Яким Василевич Стрив'язький 1567–1577 рр., писар;
- Андрій Романовський, 1574, 1577–1583 рр., сурогатор, писар;
- Фронц (Фронцц, Фронцко) Круш (Труш), підписок, 1570–1571 рр.;
- Григорій Мацевич, підписок, 1579 р.;
- Целінський, підписок, 1579 р.;
- Мартин Приборський, підписок, 1579–1587 р.;
- Григорій Холявич Дворецький, 1581–1592 рр.;
- Костянтин Курцевич, писар, 1584–1586 рр.;
- Бартош Адамович Мисевський, підписок, 1586–1588 рр.;
- Война Порядич Защитовський, підписок, 1586–1588 рр.;
- Якуб Крушинський, писар, 1586–1588 рр.;
- Олександр Черневський, писар, 1588 р.;
- Станіслав Прокшич Кандиба, писар, 1588–1613 рр.

Інформації про те, що котрась із перерахованих осіб мала достатність до книжних справ, немає. Однак Курбський доволі тісно контактував із членами володимирських урядів під час численних судових справ, в яких був задіяний. Зокрема, такі контакти зафіксовано з писарями Мартином Приборським, Костянтином Курцевичем і підстаростою Григорієм Павловичем, які здебільшого демонстрували лояльність до князя¹²⁸. Якщо припустити створення рукопису у канцелярії Володимира, то ідентичні почерки мали би траплятися і в місцевих актових книгах, чого ми не перевіряли. Нечисленні опубліковані їх фото демонструють таку близькість.

Ті самі почерки, що і в актових книгах та в аналізованих рукописах, бачимо у кореспонденції князя Василя Острозького та його

¹²⁸ Єрусалимский, *На службе короля, 577–578*.

родичів¹²⁹. Відтак, не можна відкидати як одну з гіпотез те, що переписування рукопису Дамаскіна Соф. 157 було пов'язане з осередком при Володимирській канцелярії — гадаю мобільним, оскільки представники урядів нерідко переміщувалися за своїми патронами, в даному випадку Острозькими. Саме в цей час Василь Острозький виношував задум заснування Острозької академії, тому не можна відкидати і ймовірність дотичності «рукописів скрипторія Курбського» до новостворюваного вченого, освітнього і перекладацького гуртка в Острозі, особливо коли врахувати тісні книжні контакти між Курбським та Острозьким. Як уже зазначалося, ідея створення освітнього осередка на волинських теренах була й у князя Курбського¹³⁰.

Сказане дозволяє припускати залученість людей із канцелярського середовища до книжної справи. Відомі й помітні постаті книжників з писарського середовища, близького до волинських освітніх осередків. Наприклад, одним із основних фахівців, що готували до друку текст Острозької Біблії, був Герасим Смотрицький, вихідець із дрібної шляхетської родини. Його батько був дяком, сам Герасим працював перед Острогом як ґродський писар та підстароста у Кам'янці¹³¹, а при дворі Василя Острозького отримав уряд підскарбія. Вже згадувалися автор українського перекладу Нового Завіту 1581 р. адвокат Валентин Негалевський і особа з канцелярського середовища Василій Зенкевич Тихинський, що читав, коментував і ділив на окремі вірші один із примірників Острозької Біблії. За протекцією луцького писаря Михайла Коритенського було переписано з видання Франциска Скорини так званий Теслугівський Апостол¹³². Напевне, можна додати й інші приклади дотичності представників канцелярського середовища до редакційної й перекладацької справи тих часів.

Повертаючись до історії українського скоропису, нагадаємо, що за класифікацією І. М. Каманіна її ділять на чотири періоди¹³³. Поя-

¹²⁹ *Князі Острозькі*, Олег Дзярнович та ін.; передм. Альфредаса Бумблаускаса; під наук. ред. Ігоря Тесленка та ін. (Київ: Балтія-Друк, 2014), 175, 223, 226.

¹³⁰ Ерусалимський, *Православная академия*, 113–147.

¹³¹ Ігор Тесленко, «Смотрицькі,» в *Енциклопедія історії України* (Київ, 2012), 9: 677.

¹³² Георгій Галенчанка, *Францьск Скарына: Спадчына і пераемнікі: Анатованы бібліяграфічны паказальнік* (Мінск, 2002), 32.

¹³³ *Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних*

ва збірки праць Йоана Дамаскіна припадає на другий період — від середини до кінця XVI ст. Характеризуючи цей період побутування українського скоропису (в авторській термінології «южнорусского письма»), Каманін відзначає вплив на курсивні почерки західних тенденцій, трансльованих через польські зразки¹³⁴, зокрема завдяки підготовці «урядових людей», тобто юристів, адвокатів і писарів, у спеціальних юридичних школах, що звалися палестрами¹³⁵. Мова про школи на польських теренах, але це не виключає зародження шкіл-палестр, які готували канцеляристів-правників, особливо після Люблінської унії, і на українських теренах, де судочинство провадили руською мовою та, відповідно, вивчали руське письмо, послуговуючись зразками готичного латинського канцелярського скоропису¹³⁶.

І. М. Каманін вважав місцем розвитку готичного «южнорусского» письма судово-адміністративні установи, а також католицькі та протестантські школи. Класифікуючи третій період з кінця XVI ст., він виділяв луцьку, київську, володимирську і острозьку манеру письма як типи почерків¹³⁷. Проте і в попередній період, тобто в другій половині XVI ст., насичені готичними елементами почерки руських курсивів подібні між собою, що свідчить чи про використання одних і тих самих взірців, чи про побутування навчальних закладів у конкретних локальних осередках та про мобільне переміщення фахівців між канцеляріями.

Учні таких шкіл належали не до церковного, а до світського середовища, і в перспективі вони ставали секретарями, канцеляристами, суддями чи підсудками або адвокатами¹³⁸. У сучасних студіях, що висвітлюють практичну діяльність цих людей, про місце їх навчання за браком джерел не йдеться¹³⁹. Проте технічний рівень схожих почерків та їхня вправність свідчать не про

актов, сост. и авт. предисл. Иван Каманин (Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1899), 1: фото 9–13.

¹³⁴ Там само, 12.

¹³⁵ Там само, 12.

¹³⁶ Там само, 13.

¹³⁷ Там само, 13–17.

¹³⁸ Алексей Соболевский, *Славяно-русская палеография* (Санкт-Петербург, 1908), 38.

¹³⁹ Пор.: Наталія Старченко, «Умоцovanі — прокуратори — приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.),» *Соціум. Альманах соціальної історії* 1 (2002): 124.

домашню освіту чи приватні студії при котромусь із урядовців чи адвокатів. Адже за умови індивідуального навчання почерки носили би більш персоналізований характер, та й оволодіння навичками каліграфічного ділового курсиву не являло собою обов'язкову складову навчання, бо цього потребували лише ті, хто готувався до канцелярської кар'єри.

* * *

Проаналізувавши рукопис твору Йоана Дамаскіна Соф. 157 в сукупності його кодико-палеографічних особливостей у порівнянні з іншими книжними пам'ятками, що їх було виконано канцелярським курсивом, можемо дійти таких висновків. Для повноцінного введення в науковий обіг рукопису праці Йоана Дамаскіна Соф. 157 потрібне детальне дослідження пам'ятки, зокрема її зіставлення з церковнослов'янським, латинським та грецьким аналогами та подальше перевидання з критичним набором тексту.

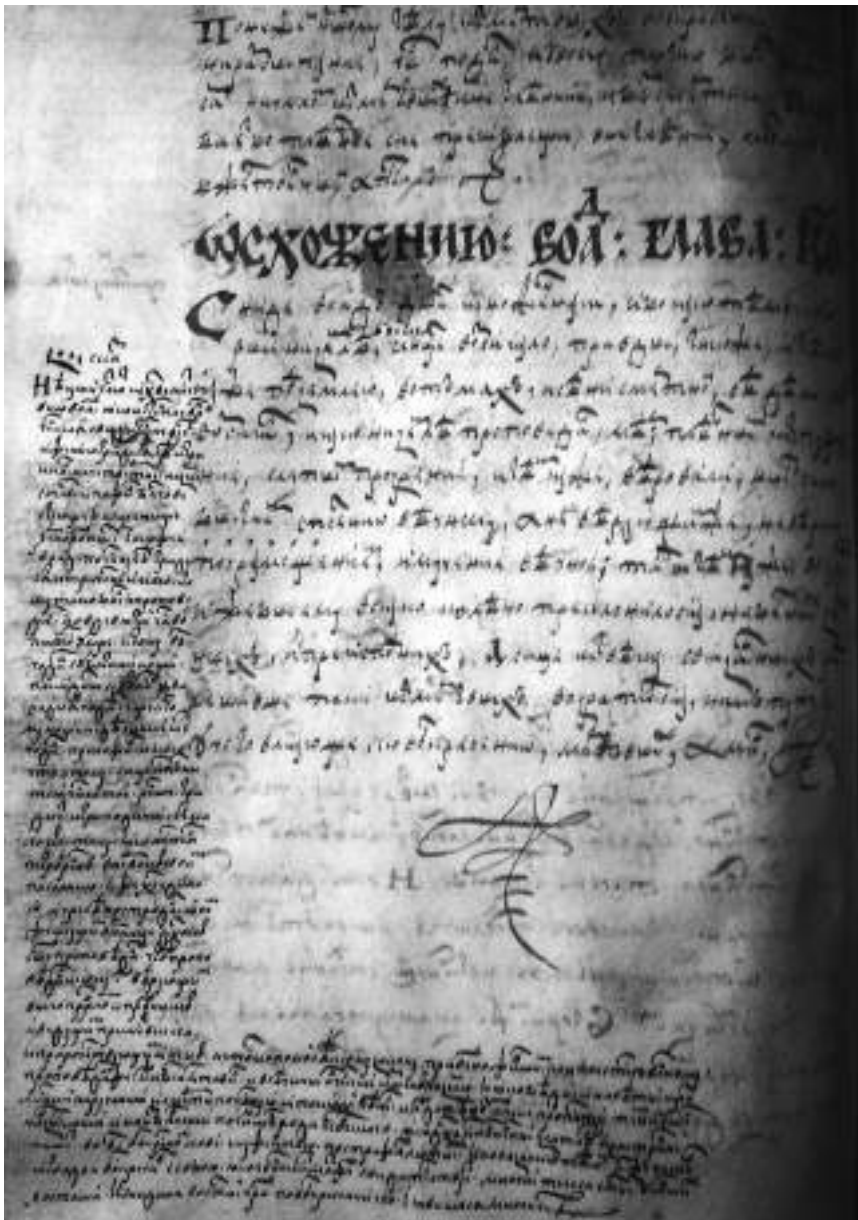
Пам'ятку за комплексом кодикологічних ознак, насамперед філіграней, створено в другій половині 1570-х — на початку 1580-х рр., вона напевне пов'язана з редакційно-перекладацьким гуртком Андрія Курбського та має розглядатися серед найраніших книжних пам'яток його кола. За аналогією з кодексом Симеона Метафраста Син. 219, рукопис Дамаскіна Соф. 157 можна ідентифікувати як автограф гуртка Курбського. Однак те, що його виконано сімома руськими курсивними писарськими почерками, актуалізує питання про дотичність до створення пам'ятки представників канцелярського середовища, гіпотетично волинського.

Ідентифікація решти пам'яток, написаних професійним канцелярським курсивом, засвідчила активне переписування, редагування та перекладання богословських, біблійних, житійних, тлумачних, юридичних текстів і творів художньої літератури власне в канцелярському середовищі руських теренів Речі Посполитої, зокрема Волині. Дослідження цієї проблеми передбачає відповідь на питання про те, чи не була така інтенсивна книжна діяльність елементом навчального процесу в освітніх осередках, пов'язаних із канцеляріями.

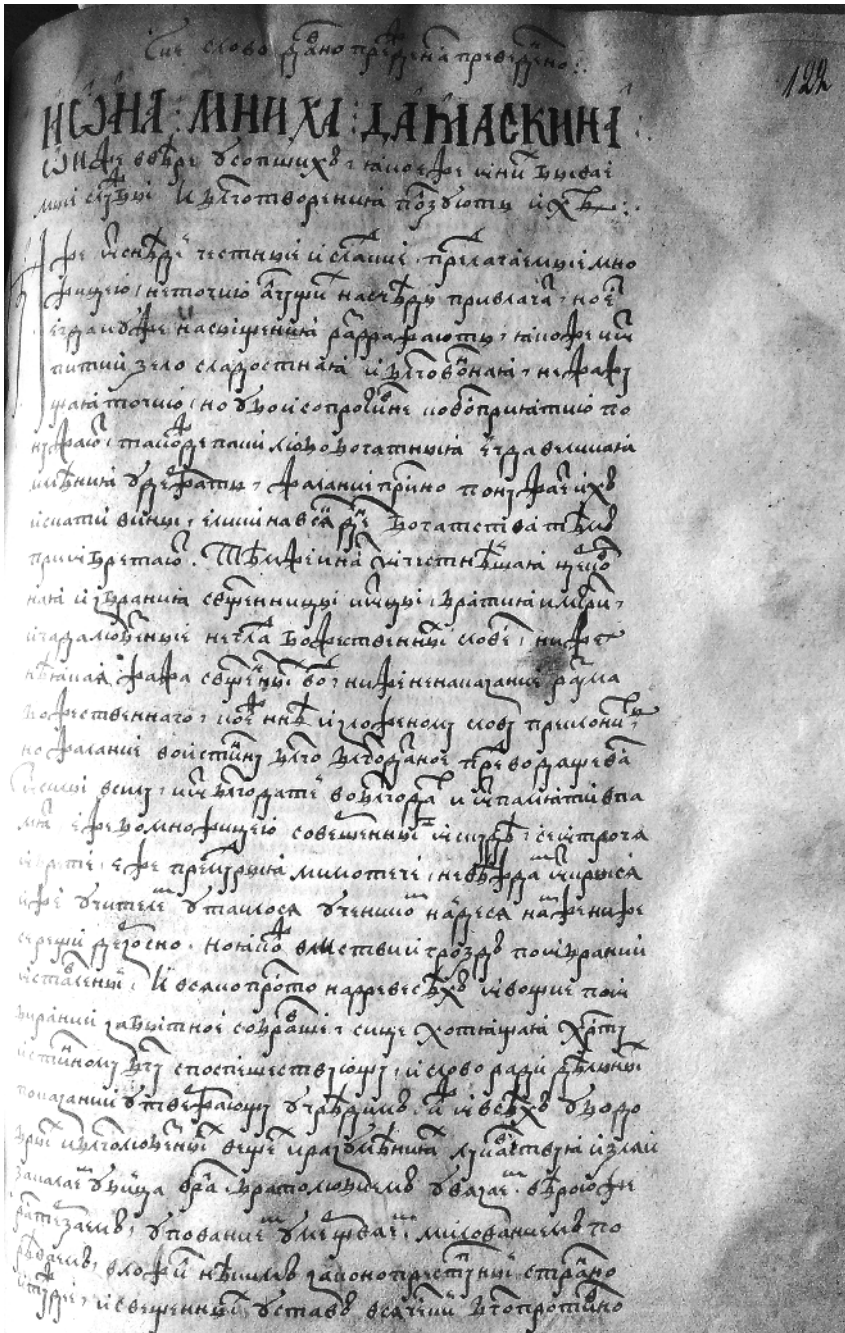
Додаток

Іл. 1. Початковий аркуш рукопису творів Йоана Дамаскіна Соф. 157

Іл. 2. Аркуш 86 зв. рукопису творів
Йоана Дамаскіна Соф. 157 з підписом переписувача

Іл. 3. Аркуш 122 рукопису творів Йоана Дамаскіна Соф. 157

Іл. 4. Зразки поміток на полях творів
Йоана Дамаскіна Соф. 157

Bibliography

Alekseev, Yuriy. *U kormila Rossijskogo hosudarstva. Ocherk razvitiia apparata upravleniia XIV–XV vv.* Sankt-Peterburh: Izdatelstvo Sankt-Peterburhskogo universiteta, 1998.

Andriiashev, Oleksandr «Aktovi knyhy.» In *Tsentralnyi arkhiv starodavnikh aktiv u Kyivi: sb. stattiv.* Issue 1: 33–123. Kyiv, 1929.

Anisimova, Tatiana. *Katalog slaviano-russkih rukopisnyh knih iz sobraniia E. E. Ehorova.* Vol. 1. Moskva: Izdatelstvo «Pashkov dom», 2018.

Anhymyuk, Yurii. «Apostol tolkovyi osoboy zapadnorusskoi redaktsii.» In *450 let Apostolu Ivana Fedorova: Istoriya ranneho knihopechataniia v Rossii (pamiatniki, istochniki, tradicii izucheniia)*, 296–307. Moskva: Pashkov dom, 2016.

Arhangel'skij, Aleksandr. *Ocherki iz istorii zapadno-russkoi literatury XVI–XVII vv. Borba s katolichestvom i zapadno-russkaia literatura kontca XVI — pervoj poloviny XVII v. I–II, Prilozheniya: publicistika.* Moskva: Universitetskaia tipografiia, 1888.

Barankova, Galina. «Tekstologicheskie i yazykovye osobennosti antilatinskoho apokrificheskoho pamiatnika “Skazanie o dvenadcati apostolakh, o latine i o opresnotsekh”.» *Vestnik Pravoslavnoho Sviato-Tihonovskoho Gumanitarnoho Universiteta. Seriya I: Bogoslovie. Filosofii.* 3 (27) (2009): 67–92.

Belyaeva, N. «Materialy k ukazatelju perevodnyh trudov A. M. Kurb'skoho.» In *Drevnerusskaia literatura: istochnikovedenie*, 125–129. Lenin-grad, 1984.

Biblioteka literatury Drevnej Rusi. Vol. 11. Sankt-Peterburg: Nauka, 2001. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=8867>.

Bondar, Nataliia. «Filih'rani ostrozkoj Biblii 1581 r. iak unikalne dzherelo doslidzhennia paperovoho rynku Krakivskoho voievodstva.» In *Nihil sine litteris scripta in honorem professoris Venceslai Walecki*, 85–108. Kraków, 2017.

Bondar, Nataliia. *Vydannia Ivana Fedorova ta Petra Mstyslavtsia z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernad'skoho: doslidzhennia, poprymirnykovyi opys.* Kyiv, 2012.

Budka, Włodzimierz. *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki.* Dusznići — Zdroj, 2009.

Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der Übersetzung des Fürsten Andrej M. Kurb'skij (1528–1583), hrsg. Juliane Besters-Dilger. Freiburg, 1995.

Erusalimskij, Konstantin. *Na sluzhbe korolia i Rechi Pospolitoj*. Moskva; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, 2018.

Erusalimskij, Konstantin. «Pravoslavnaia akademiia na Volyni XVI v.: nerealizovannyj proekt kniazia Kurbskoho.» *Ostrozka davnyina: naukovyi zbirnyk* 3 (2014): 113–148.

Erusalimskij, Konstantin. *Sbornik Kurbskoho: issledovanie knizhnoj kultury*. Vol. 1. Moskva: Znak, 2009.

Griaznov, Anatolii. «Diacheskie monogrammy na aktah iz fonda GKE.» *Vestnik Alians-Arheo* 18 (2017): 31–64.

Guseva, Aleksandra. *Izdaniia kirillovskoho shrifta vtoroi poloviny XVI v.: Sv. kat.: 2 vol.* Moskva: Izdatelstvo «Indrik», 2003.

Halenchanka, Heorhii. *Frantsysk Skaryna: Spadchyna i peraemniki: Anatovany bibliiahrafichny pakazalnik*. Minsk, 2002.

Hnatenko, Liudmyla, Dobrianska, Tetiana. «Novyj Zavit u perekladi ukrainskoiu movoiu V. Nehalevskoho 1581 roku: opys kodeksu ta kodykolo-ho-orfohrafichna rozvidka.» *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho* 31 (2011): 398–409.

Ivanova, Olha. *Kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: Istoryko-kodykologichne doslidzhennia. Albom filihranei*. Kyiv, 2016.

Ivanova, Olha, Halchenko, Olena, and Hnatenko, Liudmyla. *Slovianska rukopysna kyrylychna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: naukovyj katalog: paleohrafichnyi albom*. Kyiv, 2010.

Kalugin, Vasilij. *Andrei Kurbskij i Ivan Groznyj: Teoreticheskie vzgliady i literaturnaja tekhnika drevnerusskogo pisatela*. Moskva: Yazyki russkoi kultury, 1998.

Kalugin, Vasilij. «Artemij» *Pravoslavnaia entsyklopedija*. Vol. 3: 458–462. Moskva, 2001.

Kalugin, Vasilij. *Zhitie Nikolaja Mirlikijskogo v Agiograficheskom svode Andreja Kurbskogo*. Moskva: Yazyki russkoi kultury, 2003.

Kamanin, Ivan, Vitvitska, Oleksandra. *Vodiani znaky na paperi ukrainskykh dokumentiv XVI i XVII v.: 1566–1651*. Kyiv: Drukarnia Vseukrainskoi Akademii Nauk, 1923.

Kashtanov, Sergej. *Russkaja diplomatika: ucheb. posobie dlya vuzov po spec. «Istorija»*. Moskva: Vysshaja shkola, 1988.

Kniazii Olelkovychi-Slutski, Anastasiia Skepian ta in.; nauk. red. Ihor Teslenko. Kyiv: Baltiia-Druk, 2017.

Kniazzi Ostrozki, Oleh Dziarnovych ta in.; peredm. Alfredasa Bumblauskasa; pid nauk. red. Ihoria Teslenka. Kyiv: Baltiia-Druk, 2014.

Knihа Bielarusi: 1517–1917: zvodny kataloh, sklad. Heorhii Halenchanka ta in. Minsk, 1986.

Kyrychenko, Kateryna. «Materialy do istorii Poznanskoho kodeksu № 94 (Kodeksu Rachynskykh).» *Ruthenica* 5 (2006): 214–231.

Kyrylychni rukopysni knyhy u fondakh Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka NAN Ukrainy: Kataloh, uklad. Mariia Kolbukh ta in. Vol 1. Lviv: Oriiana-Nova, 2007.

Laucyavichyus, Edmundas. *Bumaga v Litve v XV–XVII vekah*. Vilnyus: Izdatelstvo «Mintis», 1979.

Lukianenko, Vera. *Izdaniya kirillicheskoj pechati XV–XVI vv.: 1491–1600: Katalog knig iz sobranija GPB*. Sankt-Peterburg, 1993.

Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, viddil rukopysiv, MB No 772.

Miakishev, Vladimir. *Kirillicheskie izdaniya Litovskogo Statuta 1588 goda*. Kraków: Lexis, 2014.

Mytsko, Ihor. *Ostrozka sloviano-hreko-latynska akademiia (1576–1636)*. Kyiv: Naukova dumka, 1990.

Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, Instytut rukopysu, f. I, spr. 2440. Knigi Biblioteki katedralnoho Kievosofiiskoho monastyria opisaniye vnov 1769 goda.

Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, Instytut rukopysu, f. I, spr. 2441. Opis katedralnoj Kievosofijsskoj sobornoj byblioteki knigam na osnovanii sviatejshago pravitelstvujuschago Sinoda ukazov sochinennaja 1803-go.

Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, Instytut rukopysu, f. I, spr. 4071.

Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, Instytut rukopysu, f. 307, spr. 421.

Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, Instytut rukopysu, f. 312, spr. 157.

Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, Instytut rukopysu, f. 313, spr. 6.

Nazarevskij, Aleksandr. *Yazyk Evangelija 1581 goda v perevode V. Negalevskogo*. Kiev: Tipografija Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 1911.

Obolenskij, Mihail. «O perevode kniazia Kurbskogo sochinenij Ioanna Damaskina.» *Bibliograficheskie zapiski* I, no 12 (1858): 355–366.

Paleograficheskij izbornik. Materialy po istorii yuzhno-russkogo pisma v XV–XVIII vv., izdannye Kievskoj kommissiej dlia razbora drevnih aktov, sost. i avt. predisl. Ivan Kamanin. Issue 1. Kiev: Tip. S. V. Kulzhenko, 1899.

Pamiatky bratskykh shkil na Ukraini: kinetc XVI — pochatok XVII st. Teksty i doslidzhennia, red. Volodymyr Shynkaruk ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1988.

Peretc, Vladimir. *Otchet ob ekskursii seminarija russkoj filologii v Zhitomir 21–26 oktiabria 1910 g.* Kiev, 1911.

Petrov, Nikolaj. *Opisanie rukopisnyh sobranij, nahodiashchihsia v gorode Kieve. Vyp. 2. Sobranija rukopisej Kievo-Pecherskoj Lavry, kiev-skich monastyrej Zlatoverho-Mihajlovskogo, Pustynno-Nikolaevskogo, Vydubeckogo i zhenskogo Florovskogo, i Desyatinnoj cerkvi.* Moskva: Universitetskaja tipografija, 1896.

Petrov, Nikolai. *Opisanie rukopisnyh sobranij, nahodiashchihsia v gorode Kieve. Vyp. 3. Biblioteka Kievo-Sofiiskogo sobora.* Moskva: Universitetskaja tipografija, 1904.

Popov, Andrej. *Opisanie rukopisej i katalog knig cerkovnoj pečati biblioteki A. I. Khludova* (Moskva, 1872).

Popov, Nikolaj. *Rukopisi Moskovskoj Sinodalnoj (Patriarshej) biblioteki: Novospasskoe sobranije.* Issue 1. Moskva: Tipografija i slovolitnia O. O. Gerbeka, 1905.

Popov, Pavlo. «Rukopysy i starodruky zhytomyrskykh fondiv yak dzherela do istorii literatury feodalnoi doby», published by Serhii Mischuk. *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy* 12 (2007): 277–309.

Rosiiska derzhavna biblioteka, viddil rukopysiv, f. 98, spr. 87. E-copy: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/98/f-98-87/#image-403>.

Rosiiska derzhavna biblioteka, viddil rukopysiv, f. 310, spr. 187. E-copy: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/310/f-310-187/#image-272>.

Rosiiska natsionalna biblioteka, viddil rukopysiv, spr. Q.II.51.

Siniarska-Czaplicka, Jadwiga. *Filigrany papierni položonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku.* Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.

Sobolevskij, Aleksej. *Slaviano-russkaja paleografija.* Sankt-Peterburg, 1908.

Sobranie rukopisnyh knig E. E. Egorova. F. 98. Opisanie, RGB, compiled by Tatiana Anisimova and others. Moskva, 2014.

Starchenko, Nataliia. «Umotsovani — prokuratory — pryiateli. Khto vony? (stanovlennia instytutu advokatury na Volyni v kintsi XVI st.)» *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii* 1 (2002): 111–144.

Teslenko Ihor. «Smotrytski» Entsyklopediia istorii Ukrainy. Vol. 9: 677. Kyiv, 2012.

Tsytkin, Dmitrii. «Stanovlenie sovremennoj russkoj podpisi v Ranneje Novoe vremia. Predvaritelnye nablyudeniia.» In *Mavrodinskie chteniia 2018: materialy Vserossiiskoj nauchnoj konferencii, posviashchennoj 110-letiju so dnia rozhdenija professora Vladimira Vasilevicha Mavrodina*, 135–139. Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2018.

Undolskij, Vukol. *Slaviano-russkie rukopisi V. M. Undolskogo, opisan-nyje sostavitelem i byvshym vladelcem sobranija*. Moskva: V universitetskoj tipografii, 1870.

Velikie Minei Chetii, sobrannye Vserossiiskim mitropolitom Makariem. Issue 10. Moskva: Synodalnaja Typografija, 1901.

Yakovenko, Nataliia. «Materialy do personalnoho skladu kantseliariyi Volyni, Naddiprianschyny ta Skhidnoho Podillia (ostannia tretyna XVI — seredyna XVII stolit).» In *Do dzherel: zb. nauk. prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody joho 70-richchia*, 320–357. Kyiv; Lviv, 2004.

Yasynovskyi, Yurii. *Ukrainski i biloruski notoliniini Irmolohiony 16–18 st.: Kataloh i kodykolohichno-paleohrafichne doslidzhennnia*. Lviv, 1996.

Zernova, Antonina. *Knigi kirillovskoj pechati, izdannyje v Moskve v XVI–XVII vekah: Svodnyj katalog*. Moskva, 1958.

Abstract

John Damascene's Manuscript from Kyiv St. Sophia Monastery Collection in the Context of Ukrainian Education and Translation Centers of the 1570–1580s Exploration

The article considers Cyrillic manuscript of John Damascene's theological work of the 1570–1580s from the funds of V.I. Vernadsky National library of Ukraine. This artifact came from Kyiv St. Sophia monastery collection, was introduced into scientific circulation long time ago, and is well known among researchers. The preparation of this edition of John Damascene's theological work widely spread in Orthodox community and amended with text additions according to the Latin and Greek edition, is considered to be connected with Russian emigrant Prince A. M. Kurbsky's activity. Despite that, the codex studies still have lacunas, because according to a complex of features and analogy

to the manuscript of Symeon the Metaphrast, the writing of the codex in question should be attributed directly to Volhynia circle of Russian emigrant A. M. Kurbsky in Mylianovychi or in Kovel, and it should be given a status of one of the few autographs of this scholarly center.

The manuscript was written by several chancery cursive handwritings, common for the Rus-language commercial documentation of that time, from Ukrainian lands as well. The artifact contains traces of unfinished proofreading, translation, and commenting. The complex of its codicology, textology, filigranology studies raises a question of identification of a scholarly center, other than A. M. Kurbsky's one. This center functioned in the 1570–1580s, apparently on Volhynia territory, and its members would deal with translation and proofreading of the most prominent theological works, rewriting them with the professional scribe's handwritings. Considering the character of writing, the attempt was made to assimilate this manuscript to chancery documentation, for instance with Volodymyr Grodsk's books. In addition, we tried to find more manuscript artifacts with a similar topic, time, and form of writing.

In a wider context, the exploration of John Damascene's manuscript and other artifacts features leads to posing the question whether these texts were created during the work process of the educational centers (proto-schools) in the chancery circle of that time.

Keywords: manuscript artifacts of 16th c., John Damascene, paleographic and filigranologic features, Ukrainian scriptoriums, scriptorium of A. Kurbsky, translation and education centers.